

Eileen Dahl

En ny hverdag

En undersøkelse av ugifte kvinners og enkers yrkesmuligheter i Fredrikshald 1875 - 1910

Masteroppgave i Historie

Veileder: Pål Thonstad Sandvik

Juni 2020

Foto: Anders Beer Wilse.

Eileen Dahl

En ny hverdag

En undersøkelse av ugifte kvinners og enkers yrkesmuligheter i Fredrikshald 1875 - 1910

Masteroppgave i Historie
Veileder: Pål Thonstad Sandvik
Juni 2020

Norges teknisk-naturvitenskapelige universitet
Det humanistiske fakultet
Institutt for moderne samfunnshistorie

Kunnskap for en bedre verden

En ny hverdag

En undersøkelse av ugifte kvinners og enkers yrkesmuligheter i Fredrikshald 1875 - 1910

Forsidebilde: Foto: Anders Beer Wilse. Gruppe lærerinner på skogplanting ved Hafsrød, Halden. 1.Juli. 1907 (Hentet fra Nasjonalbibliotekets sider, opprinnelig eier Norsk folkemuseum)

https://www.nb.no/items/URN:NBN:no-nb_foto_NF_WB_01817

Forord

Arbeidet med denne masteroppgaven har vært en spennende og lærerik prosess. Gjennom arbeidet med oppgaven har jeg lært utrolig mye om kvinners arbeid igjennom 1800-tallet og utviklingen til flere av jobbene vi ser den dag i dag. Det har vært veldig interessant å lære så mye om Fredrikshald og utviklingen som byen gikk igjennom i perioden. Byen har en rik og spennende historie som strekker seg til mer enn bare Fredriksten festning som byen er kjent for.

Å skrive master har vært annerledes denne våren enn det jeg trodde den skulle bli, og vil bli en vår som går inn i historiebøkene. Likevel så har jeg vært heldig og hatt familie og venner som har støttet og hjulpet mye selv om mye av skrivingen av masteroppgaven ble i egen stue.

Først og fremst vil jeg takke min veileder Pål Thonstad Sandvik for alle gode innspill og råd underveis. Hans grundige tilbakemeldinger og gode råd har holdt fremdriften i gang, selv når hele samfunnet ble stengt ned.

Jeg vil også takke alle på lesesalen for oppmuntring og som alltid var berett til å hjelpe med å tolke vanskelig og kronglete gotisk håndskrift. Det var synd at innspurten ikke kunne bli tatt i lag, men vi kom oss i mål likevel! Jeg vil også takke Kari og Eli for korrekturlesing og gode tips underveis. Og takk til Anne-Christine for tips og interesse for oppgaven min. Tusen takk til familie og venner for oppmuntring og støtte underveis.

Takk til Lars – din støtte og tålmodighet har vært uvurderlig!

Eventuelle feil som finnes i oppgaven er mine alene.

Eileen Dahl

Trondheim, juni 2020

Sammendrag

Arbeidslivet for kvinnene endret seg mye mellom 1875 og 1910. Levestandarden økte, og flere flyttet til byene for arbeid. Flertallet av menneskene som flyttet til byene var kvinner.

Hva arbeidet kvinnene med i Fredrikshald, som i 1885 var den nest største industribyen i Norge? Fredrikshald hadde flere næringer, som kom og forsvant i perioden. Som flere andre byer, var det et kvinneoverskudd i byen. Mange kvinner kom fra nærliggende byer, men på grunn av sin beliggenhet nær svenskegrensen, kom mange fra Sverige også.

Kvinnene som var ugifte og enker var i mange tilfeller avhengig av å skaffe seg arbeid og tjene sine egne penger, enten dette var for å forsørge seg selv, eller familien. Rent juridisk skjedde det mye for kvinnene: ugifte kvinner ble myndige i 1860-årene. 20 år tidligere hadde ugifte fått retten til å drive handel. Mot slutten av århundret fikk også kvinnene rett til å ta høyere utdanning.

I 1875 var personlig tjenesteyting det viktigste yrket og det flest arbeidet med. Hovedsakelig var det unge, ugifte kvinner som arbeidet i andres hushold som tjenestepike. Det var også mange av de unge ugifte som var hjemmeværende. Enkene var i større grad blant de trengende i samfunnet, fattighjelp var det flest enker i området levde av. Mange av enkene hadde også egne midler eller fikk privat hjelp.

Yrkene forandret seg i perioden mellom 1875 og 1910. I Fredrikshald ble det færre innen personlig tjenesteyting. Hovedsakelig var det jentene fra bygda som dro til byen for tjeneste. Kvinnene som var født i byen, tok seg lengre utdannelse og mange fikk seg arbeid innenfor middelklasseyrker som lærerinne, telegrafistinne, sykepleier eller kontordame. Nye skoler og bedre utdanning og mer utdanning for kvinner var en viktig årsak til at disse yrkene økte.

I Fredrikshald økte også yrkene innen industri, spesielt innen skotøyindustrien. Kvinnene som var født i Fredrikshald eller Sverige, valgte i større grad bort yrket som tjenestepike, for å heller arbeide i industrien. Økte lønninger og mer regulert arbeidstid var goder som kunne friste mange byjenter.

Abstract

Working life for women changed a lot between 1875 and 1910. Living standards increased, and more people moved to cities for work. The majority of people who moved to the cities were women.

What did the women work with in Fredrikshald, which in 1885 was the second largest industrial city in Norway? Fredrikshald had several industries, which types changed during the period. Like several other cities, there was a surplus of women in the city. Many women came from nearby cities, but because of the city location near the Swedish border, many came from Sweden as well.

The women who were unmarried and widowed in many cases depended on getting work and earning their own money, whether this was to support themselves, or the family. On the legal side, a lot happened for women: unmarried women got independent rights in the 1860s. Twenty years earlier, the unmarried had been granted the right to run businesses. Towards the end of the century, women were also entitled to higher education.

In 1875, personal service was the most important profession and what most women worked in. Mostly, young, unmarried women worked in other people's households as maids. There were also many of the young unmarried people living at home. The widows were to a greater extent among the needy in society. Many of the widows also had their own funds or received private help.

The occupations changed during the period between 1875 and 1910. In Fredrikshald there were fewer personal service activities. Mainly it was the girls from the village who went to town for service. The women who were born in the city took longer education and many gained employments within middle class professions such as a teacher, telegraphist, nurse or office lady. New schools and better education and more education for women were an important reason for these occupations increasing.

In Fredrikshald the occupations in industry also increased, especially in the footwear industry. The women who were born in Fredrikshald or Sweden chose to rather to work in the industry, than as a maid. Increased wages and more regulated working hours were benefits that could tempt many urban girls.

Innholdsfortegnelse

Forord	ii
Tabeller	8
Kapittel 1: Introduksjon.....	10
1.1 Innledning	10
1.2 Problemstilling.....	10
1.3 Kilder og Metode	12
1.3.1 Folketellingene	13
1.3.2 Bruk av folketellingene	14
1.4 Litteratur	16
1.5 Oppgavens oppbygning/struktur.....	19
Kapittel 2: Bakgrunn	20
2.1 Innledning	20
2.2 Modernisering, flytting og kvinneoverskudd.....	20
2.3 Næringsfrihet og nye juridiske rettigheter for kvinner	22
2.4 Fredrikshald	24
2.5 Hvilke yrker oppsto?.....	25
2.5.1 Tjenestepikene.....	28
2.6 Oppsummering.....	29
Kapittel 3: Yrkesaktive kvinner i 1875	30
3.1 Hva arbeidet kvinnene i Fredrikshald med i 1875?	30
3.2 Personlig tjenesteyting.....	32
3.3 Hjemmeværende kvinner	34
3.4 Industri og håndverk	35
3.5 Offentlig og privat tjenesteyting	37
3.6 Varehandel	39
3.7 Ulike måter å livnære seg på: Fattigvesenet, egne midler og andre forsørgere ..	40
3.8 Andre yrker	41

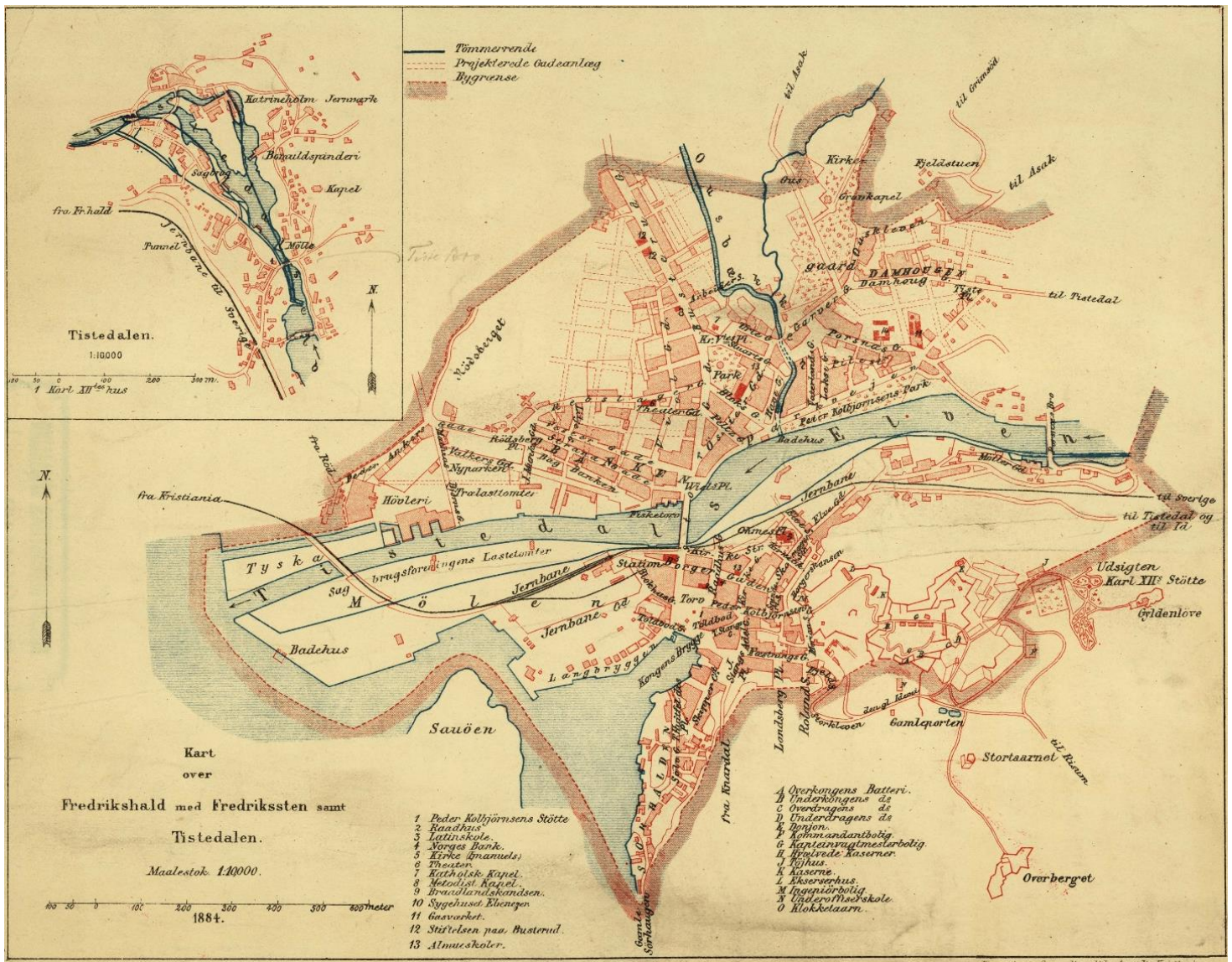
3.9 Forskjeller mellom ugifte kvinner og enker i fødested og alder.....	42
3.10 Oppsummering.....	43
Kapittel 4: Yrkesaktive kvinner i 1890	45
4.1 Hva arbeidet kvinnene i Fredrikshald med i 1890?	45
4.2 Personlig tjenesteyting.....	46
4.3 Hjemmeværende kvinner	48
4.4 Industri og håndverk	49
4.5 Offentlig og privat tjenesteyting	51
4.6 Varehandel: kvinner eier egne forretninger	52
4.7 Ulike måter å livnære seg på: Fattigvesenet, egne midler og andre forsørgere..	53
4.8 Skoleelever.....	55
4.9 Andre yrker	55
4.10 Mønstre mellom fødested og yrkesvei samt alder og yrkesvei.....	56
4.11 Oppsummering.....	56
Kapittel 5: Yrkesaktive kvinner i 1910	58
5.1 Folketellingen for Fredrikshald i 1910	58
5.2 Personlig tjenesteyting.....	59
5.3 Hjemmeværende og hjelp i huset.....	61
5.4 Industri og håndverk	62
5.6 Offentlig og privat tjenesteyting	63
5.6 Varehandel: kvinner eier egne forretninger	65
5.7 Andre måter å livnære seg på: fattigvesenet, egne midler og andre forsørgere..	67
5.8 Andre yrker	68
5.9 Studenter/elever	68
5.10 Forskjellen mellom ugifte og enker i fødested og alder	69
5.11 Oppsummering.....	71
Kapittel 6: Ugifte kvinner og enkers sysselsetting i Fredrikshald 1875-1910: Drøfting og konklusjon	72

6.1 Befolkningsutvikling i Fredrikshald	72
6.2 Personlig tjenesteyting	75
6.3 De hjemmeværende ugifte døtrene	77
6.4 Industri og håndverk	78
6.5 De nye yrkene innen offentlig og privat tjenesteyting.....	80
6.6 Varehandel	83
6.7 Andre måter å livnære seg på	84
6.8 Annet og elever/studententer	86
6.9 Innvandring til Fredrikshald	87
6.10 Industrialiseringen og modernisering av arbeidsliv i Fredrikshald	88
6.10 Modernisering	89
6.11 Avslutning.....	91
Kilder.....	93
Utrykte kilder.....	93
Enkeltpersoner fra folketellingene:.....	93
Trykte kilder	96
Aviser	96
Folketellinger	96
Litteratur	97
Vedlegg.....	101
Vedlegg 1 – Ulike tabeller over datagrunnlag	101
1875.....	101
1890.....	103
1910.....	105

Tabeller

Tabell 1: Antall kvinner i området som ble undersøkt, Folketellingen for Fredrikshald kjøpstad 1875	31
Tabell 2: Ugifte kvinner over 15 år og enker kategorisert etter yrke i utvalget for Fredrikshald kjøpstad i 1875	31
Tabell 3: Antall kvinner i undersøkelsesområdet, folketellingen for Fredrikshald kjøpstad 1890	46
Tabell 4: Ugifte kvinner over 15 år og enker kategorisert etter yrke i utvalget for Fredrikshald kjøpstad i 1890	46
Tabell 5: Antall kvinner totalt i undersøkelsesområdene, folketellingen for Fredrikshald kjøpstad 1910	59
Tabell 6: Ugifte kvinner over 15 år og enker kategorisert etter yrke og levevei i utvalget for Fredrikshald kjøpstad i 1910	59
Tabell 7: Utvalget fra folketellingene for Fredrikshald Kjøpstad, utvikling over tid ..	73
Tabell 8: Ugifte kvinner og enker fordelt etter næringsvei, Fredrikshald Kjøpstad i 1875,1890 og 1910.....	75

Kart over Fredrikshald med Fredrikssten samt Tistedalen 1884

Kilde: Kartverket (Den private Opmaalings lith. Anstalt, Kristinia): Smaalenene amt nr 131:

Kart over Fredrikshald med Fredrikssten: Østfold.Amtkartsamling. Litografi 1:10000, Ukjent kartmåler, 1884

Kapittel 1: Introduksjon

1.1 Innledning

«En stø, rask og ordentlig Pige, kyndig i Madlaving, Vask og Strygning, kan fra April faa Plads som Enepige hos Stadsingeniøren i Fredriksstad. Har vedkommende gode Anbefalinger og er dygtig kan god Løn paaregne»¹

Slik sto det i en stillingsannonse etter en enepike i Fredrikshald

Tilskuer torsdag 22.januar 1891

1800-tallet var en viktig periode, som hadde mange endringer innen arbeid. Moderniseringsprosessene som fant sted, førte til nye arbeidsmuligheter både for kvinner og menn. Mange stillinger ble utlyst i avisene og flere av stillingsutlysningene var rettet mot kvinnelig arbeidskraft. I tillegg til det tradisjonelle arbeidet som tjenestejenter var det flere nye yrker som åpnet seg for kvinner i løpet av 1800-tallet. I denne perioden hadde fremdeles de fleste kvinnene arbeidet sitt knyttet til husholdningen og familien, enten sin egen eller andres.² De aller fleste var husmødre, hjemmевærende døtre eller tjenestepiker. Mange innen håndverk og industri hadde sitt eget hjem som arbeidssted. Unntaket var kvinnene som drev selvstendig handel og eide egne forretninger. Flere yrker som kvinnene hadde ved århundreskiftet ble forløperen, og har flere likheter med mange yrker som fortsatt finnes den dag i dag, som kontorarbeid og sykepleie.

1.2 Problemstilling

I en periode hvor arbeidet for kvinnene forandret seg mye, vil jeg undersøke hvordan dette gjorde seg gjeldende i Fredrikshald. Hovedproblemstillingene for oppgaven var:

- Hvordan forandret yrkene seg for de ugifte kvinnene og enkene i Fredrikshald mellom 1875 og 1910?
- Hva slags yrker hadde de ugifte og kvinnene ved folketellingen i 1875, 1890 og 1910?
- Hvilke endringer var det i yrkesveien deres?
- Var det noen mønstre mellom kvinnenes yrke, deres fødested og alder?

Undersøkelsen er basert på folketellingene i 1875, 1890 og 1910, oppgaven tar altså for seg en periode på 35 år. Perioden mellom 1875 og 1910 er spennende for kvinnene både

---

¹ Fredrikshald Tilskuer – Anheds- og Avertissementsblad for Fredrikshald og Omegn. 22.januar. 1891, 4.

² Blom et al., *Kvinner i den vestlige verden fra år 1500 til i dag* (Oslo: Cappelen Forlag as, 2005), 201

nasjonalt og lokalt. Kvinnenes rettigheter og muligheter i arbeidslivet forandret seg mye i denne perioden. Fra 1884 fikk kvinner tilgang til universitetet og i 1888 fikk gifte kvinner myndighet. Ugifte hadde vært myndige siden 1863. Og i 1909 fikk kvinner stemmerett i kommunevalget, før allmenn stemmerett ble vedtatt i 1913. Samtidig var det flere yrker og muligheter som åpnet seg opp for kvinnene. Det er også interessant å undersøke kvinnenes arbeid i et lokalhistorisk perspektiv. Fredrikshald (dagens Halden) var en sentral by i Norge for 100 år siden. Fram til 1885 var det Norges nest største industriby etter Kristiania. Byen forandret karakter over disse 35 årene, og selv om industrien/næringene hadde vokst sakte fram over et par hundre år, var det mange endringer og nyvinninger som kom i denne perioden. Byen var preget av grenseoverskridende samarbeid og handel med Sverige, og opphevelsen av mellomriksloven i 1897 og unionsoppløsningen i 1905 påvirket industrien og samfunnet i Fredrikshald.

Undersøkelsen er begrenset til noen utvalgte områder i Fredrikshald. Dette for å avgrense omfanget av oppgaven. Gatene i min undersøkelse lå enten på nordsiden eller sydsiden av byen. Byen er delt i midten av Tistedalselva, som var et viktig insentiv til mye av industrialiseringen som fant sted på 1800-tallet. På nordsiden var Storgata, Busterudgata og Østregate en del av utvalget. Disse gatene var noen av de lengste i byen på den tiden. Samtidig var de sentrale områder som gikk fra elva og torvsiden av byen og rett nordover gjennom byen. På sydsiden lå torvet, og gatene som omkranset torvet var en del av området som ble undersøkt. Mange av de eldste gatene i byen lå her og var mye kortere og hadde færre beboere enn de på nordsiden. Derfor valgte jeg å ta med et større utvalg av gater herfra: Torvet, Borbergaten, Raadhusgaten, Blokhusgaten, Færgerstedet, Kirkestrædet, Elvegaten, Tolbodgaten og Festningsgata. Festningsgata var en av byens eldste gater og Elvegata var den mest folkerike gata på starten av 1800-tallet og var et sterkt arbeiderstrøk.³

Området varierte i innbyggertall fra cirka 2600 i 1875, til 2300 i 1890 og nesten 2600 igjen i 1910. I 1875 utgjorde beboerne i området 26 prosent av innbyggertallet. I 1890 og 1910 utgjorde de tilstedeværende menneskene 21 prosent av innbyggerne i byen. Det var også utfordringer med folketellingen i 1890. Folketellingen var oftest oppgitt med gatenavn og -nummer, i tillegg til matrikkelen. I 1890 var en del av gatene som var oppført eksempelvis 9 eller 10, uten noen videre detaljer hvilke gater som var i de forskjellige tellingskretsene. Derfor brukte jeg matrikelnummer for å finne en del av gatene. I tillegg kan det se ut som at det hadde

---

³ Frank Kiel Jacobsen. *Gatenavn I Halden: Historien bak våre ferdselsveier*. (Halden: H. Andersen Bok- og papirhandel AS, 1994), 65-66

blitt litt færre innbyggere i noen av gatene i 1890 enn i 1875. Forskjellen i innbyggertall kan være på grunn av etablering av flere fabrikker og butikker i sentrumsområdene, spesielt i områdene jeg undersøkte, i tillegg til mindre hushold rundt 1900 enn i 1875. I perioden 1875 til 1910 kom det flere murhus og hus med flere etasjer, selv om noen av gatene i området også bestod av trehus.

Området varierte i innbyggertall fra cirka 2600 i 1875, til 2300 i 1890 og nesten 2600 i 1910. I 1875 utgjorde beboerne i området 26 prosent av innbyggertallet. I 1890 og 1910 utgjorde de tilstedeværende menneskene 21 prosent av innbyggerne i byen. Det var også utfordringer med folketellingen i 1890. Folketellingen var oftest oppgitt med gatenavn og -nummer, i tillegg til matrikkelen. I 1890 var en del av gater som var oppført eksempelvis 9 eller 10, uten noen videre detaljer hvilke gater som var i de forskjellige tellingskretsene. Derfor brukte jeg matrikelnummer, for å finne en del av gatene. I tillegg kan det se ut som at det hadde blitt litt færre innbyggere i noen av gatene i 1890, fra 1875. Forskjellen i innbygger tall kan være på grunn av etablering av flere fabrikker og butikker i sentrumsområdene, spesielt i områdene jeg undersøkte, i tillegg til mindre hushold rundt 1900 enn i 1875. I perioden 1875 til 1910 kom det flere murhus og hus med flere etasjer, selv om noen av gatene i området også bestod av trehus. Området kan virke å ha vært ganske blandet sosialt sett, men etter århundreskiftet ble det flere forretnings- og næringsvirksomhet i området.

Jeg valgte også å avgrense undersøkelsen til å dreie seg om områdene midt i byen. Tistedalen, som lå cirka 2-3 kilometer fra byen, var også en del av Fredrikshald Kjøpstad. Fra tidlig 1800-tallet begynte flere industrier å opprette fabrikker langt ved Tista elva og nært Tistedal. Derfor kunne undersøkelsen ha blitt annerledes hvis dette området hadde blitt undersøkt også. Jeg vil diskutere dette nærmere i kapittel 6.

1.3 Kilder og Metode

Kildene for oppgaven er folketellingene. Folketellingene er førstehåndskilder og er et bilde av samfunnet på et gitt tidspunkt. I oppgaven har jeg brukt folketellingene i 1875, 1890 og 1910. Her har jeg hentet ut informasjon om de ugifte kvinnene og enkene i områdene jeg undersøkte i Fredrikshald. Oppgaven er hovedsakelig en kvalitativ undersøkelse, men deler er også kvantitativ. Hensikten var å kartlegge noen områder i Fredrikshald og se på to utvalgte grupper av kvinner i området. Målet var å se på utviklingen i de to gruppene og hvordan de forandret seg, og samtidig kunne se på individnivå. Metodene som jeg brukte utfyller hverandre, siden det kvalitative gir innsikt i enkeltpersoner og enkelte yrkeskategorier, mens den

kvantitative delen av undersøkelsen viser antall kvinner i de ulike kategoriene og kan si noe om det ble flere eller færre i kategoriene over tid i området.

Med disse metodene var hensikten å gjøre en komparativ studie i utviklingen mellom enkene og de ugifte kvinnene i området. I tillegg skal utviklingen og forandringer av yrker for de ugifte og enkene fremstilles. Mellom hver folketelling var det henholdsvis 15 år og 20 år. Dette var for å undersøke området over mest mulig like intervaller. Dette for å gjøre undersøkelsen mest mulig lik og vise utviklingstrekk med cirka like mange år imellom.

1.3.1 Folketellingene

I 1769 ble den første folketellingen i Norge gjennomført. Den var numerisk, som betydde at den bare oppgav hvor mange som tilhørte hver enkelt husstand. Navnene til personene tellingen var ikke oppgitt.⁴ Folketellingen i 1801 var nominativ. I folketellingen skulle menneskene listes opp med navn, fødselsår/alder, fødested, kjønn, sivilstand, familiestilling og yrke. Mellom 1815 og 1855 ble folketellinger gjennomført hvert tiende år, og var numeriske slik som i 1769.⁵ Folketellingen i 1865 kan regnes som startpunktet for den moderne folketellingen i Norge.⁶ Motivene var ikke bare å telle befolkningen, men også å kartlegge befolkningens økonomiske aktivitet. Folketellingene i 1875, 1890 og 1910 var utgangspunktet for mine undersøkelser.

Folketellingen i 1875 skilte seg ut fra den i 1865 ved at *Huslig arbeid* ble en ny livsstillingskategori i de trykte resultatene fra folketellingene.⁷ I 1865 ble døtre oppført som familiemedlemmer som ble forsørget av hovedpersonen eller familieforsørgeren.⁸ Likevel kan det se ut som det ikke var så stor forskjell da tellingene ble gjort, siden døtrene i Fredrikshald sitt tilfelle ofte bare var oppført som forsørget av foreldrene i 1875. Folketellingen i 1910 var enda mer detaljrik enn tidligere. For første gang ble folk spurt om å oppgi statsborgerskap, og det var flere detaljer om hva menneskene gjorde i arbeidet sitt.

Folketellingen i 1890 skiller seg ut fra de foregående folketellingene og de som kom etterpå, på grunn av bruken med personseddel. Personseddelen besto av en rekke ferdigtrykte

---

⁴ Digitalarkivet.no, «Folketellinger». Hentet 18.mai 2020 fra <https://www.arkivverket.no/slektsgranskning/folketellinger>

⁵ Digitalarkivet.no, «Folketellinger og manntall». Hentet 18.mai 2020 fra <https://www.digitalarkivet.no/content/censuses>

⁶ Roll-Hansen. 2012: 49

⁷ Roll-Hansen. 2012: 73

⁸ Roll-Hansen. 2012: 69

alternativer som skulle understrekes, slik som sivilstatus og familiestilling, mens noen opplysninger, slik som erverv og livsstilling, ble skrevet inn av tellerne i åpne felt. På personseddelen var det to felt som kunne utfylles knyttet til personens erverv: et felt for de i «*selvstendig eller underordnet stilling*» og et annet felt for «*andre helt eller delvis forsørgede*».⁹

I tillegg har jeg benyttet meg av bindene med de trykte tabellene, utgitt av Statistisk sentralbyrå etter hver folketelling, til å si noe om folkemengden i Norge og Fredrikshald. De trykte tabellene ga meg informasjon om befolkningsforhold nasjonalt, lokalt og forholdene knyttet til ulike yrkesgrener. De ferdigtrykte tabellene vil bli brukt som supplement underveis, der de gir nyttig informasjon om befolkningssammensetningen nasjonalt eller lokalt. De ferdige utfylte tellingsskjemaene og de transkriberte oversiktene på digitalarkivet var min hovedkilde.

1.3.2 Bruk av folketellingene

Informasjonen om kvinnene er hentet fra folketellingen for Fredrikshald kjøpstad, som finnes digitalt på Digitalarkivet sin nettside. Kvinnene i utvalget er delt inn i ulike yrkeskategorier, disse vil bli diskutert i hvert sitt delkapittel. I min undersøkelse har kvinnene blitt delt inn i elleve ulike kategorier. Yrkeskategoriene har tatt utgangspunkt i Sidsel Vogt Moums bok «*Kvinnens kår og status i Norge 1875-1910*», men jeg har tilpasset kategoriene til mitt utvalg.¹⁰ Undersøkelsen baserer seg på mine tolkninger og kategoriseringer av yrker og næringsveier. Jeg valgte å ikke ta med de som var midlertidig til stede i folketellingen i kategoriseringen av næringsveier.

Folketellingene i 1875 og 1910 er transkribert, digitalisert og gjort tilgjengelig som listedata på Digitalarkivets nettsider. Ved å bruke de transkriberte dataene for folketellingene for 1875 og 1910, ble kvinnene som bodde i de aktuelle gatene ført opp i egne tabeller og kategorisert etter næringsvei. Folketellingen for 1890 er skannet og ligger digitalt på Digitalarkivets sin nettside, og er for Fredrikshald kjøpstad bare delvis transkribert. Enkelt personer, fødselsår, fødested, familiestilling og sivilstand var alle transkribert. Yrke og næringsvei var ikke transkribert for Fredrikshald kjøpstad, men finnes skannet. Kvinnenes næringsveier og yrker i 1890 er funnet i den skannende folketellingen og jeg har selv tolket og transkribert de til mine undersøkelser. Dette var et omfattende og meget tidkrevende arbeid.

---

⁹ Roll-Hansen. 2012: 98-99

¹⁰ Sidsel Vogt Moum, *Kvinnfolkarbeid: Kvinnens kår og status i Norge 1875-1910* (Oslo: Universitetsforlaget, 1981), 14

En annen utfordring med folketellingen i 1890, var at noen av gatene jeg skulle undersøke ikke var ført opp med navn. Derfor brukte jeg hyppig matrikelnumrene til gatene og sammenliknet de opp med folketellingen i 1885 og folketellingen i 1900.¹¹

Folketellingen foregikk ved årsskiftet, men jeg valgte å bruke betegnelsen 1875 og 1890 for folketellingene jeg brukte. Folketellingene foregikk på nyåret, men de skulle speile tilstanden til foregående år. Jeg har valgt å bruke betegnelsen for det aktuelle året undersøkelsene skulle beskrive. I 1910 var det samme årstall for folketellingene og de trykte tellingene.¹²

Folketellingene er tilgjengelig i to ulike former. En som originale skjemaer og utfylte lister, utfylt av tellerne. Den andre formen er trykte tabeller, bearbeidet av statistikerne og utgitt som de offisielle faktaene for folket.¹³ Begge disse formene blir brukt i undersøkelsen, men hovedvekten ligger på de originale skjemaene og utfylte listene. De utfylte listene gir innsikt på personnivå, mens de bearbeidede statistikkene gir god informasjon om tendenser på nasjonalt og lokalt nivå.

Å bruke folketellingene som kilde til fortiden gir ikke et fullverdig bilde. Hege Roll-Hansen trekker fram at spørsmålene og svarene i folketellingene var alle bestemt av forestillinger, politiske interesser og tekniske forutsetninger. Folketellingene er ikke et nøytralt og et objektivt bilde av virkeligheten, hevdet hun.¹⁴ Hagemann trekker fram at folketellingene kan vanskelig brukes som kilde for hvem som faktisk gjorde arbeidet. De tidligste folketellingene angir husholdets levevei, ikke hvem som utførte arbeidet. Med mer moderne tellinger ble flere enkeltpersoners arbeidsinnsats oppført, men gjaldt fortsatt i liten grad deltidsarbeid noe som rammet spesielt de gifte kvinnene.¹⁵

---

¹¹ Folketelling 1891. Fredrikshald. (Oversikt over rode 5 og matrikelnummer) Hentet 18.mai. 2020 fra <https://media.digitalarkivet.no/view/52669/14>

¹² Roll-Hansen. 2012: 8

¹³ Roll-Hansen. 2012: 7

¹⁴ Norgeshistorien.no, Hege Roll-Hansen. «Individer, familier og statistiske dilemma» Hentet 14.juni.2020 fra <https://www.norgeshistorie.no/forste-verdenskrig-og-mellomkrigstiden/1664-individer-familier-og-statistiske-dilemma.html>

¹⁵ Gro Hagemann og Sandvik, Hilde. «Forord: Innledning» i *Med kjønnsperspektiv på norsk historie. 3.utgave*. Hagemann et al., (Oslo: Cappelen Damm AS, 2020), 23

1.4 Litteratur

Det finnes en del litteratur omhandlende kvinner og arbeid. Fram til 1970-tallet var mye av denne informasjonen om kvinner i industrien. Hovedsakelig har tre type tema i litteraturen vært utgangspunkt for min oppgave. Litteratur om kjønnsperspektiv og modernisering i Norge, metode og litteratur om Fredrikshald.

I 1941 utga Mimi Sverdrup Lunden *De frigjorte hender. Et bidrag til forståelse av kvinners arbeid i Norge etter 1814*. I boken undersøker Lunden kvinner og deres forskjellige arbeid på 1800-tallet. I boken lanserte hun begrepet «*De frigjorte hender*» som handlet om at det var mindre behov for kvinnelig arbeidskraft i husholdet.¹⁶ Lunden brukte også begrepet «det store skifte» om overgangen fra selvberging og naturalhushold til samfunnet som i større grad ble preget av salgsproduksjon og pengehusholdning.¹⁷

Mye av forskningen som ble gjort på kvinner i arbeid startet for alvor på 1970- og 80-tallet, hvor flere historikere begynte å forske på kvinne- og arbeidshistorie i et bredere perspektiv. Sidsel Vogt Moum skrev i 1981 *Kvinnfolkarbeid. Kvinners kår og status i Norge 1875-1910* om kvinners arbeid og kår i perioden.¹⁸ I boken så hun på arbeidsinndelingen med et kjønnsperspektiv og forskjell i arbeidsoppgaver mellom by og bygd for kvinner. Anna Jorunn Avdem og Kari Melby utga boken *Oppe først og sist i seng: Husarbeid i Norge fra 1850 til i dag* i 1985.¹⁹ I boken ser de på hvordan husarbeidet har forandret seg i denne perioden. Avdem og Melby trekker fram sentrale endringer i husholdningen i byene. De viser hvordan endringene fra et naturalhushold til et forbrukerhushold endrer arbeidsoppgaver for husmoren og tjenestepiken i husholdet.

På 2000-tallet kom det flere bidrag om kvinner i arbeid på 1800-tallet. Flere belyste ulike yrker som hadde vært sentrale kvinnearbeidsplasser. Sølvi Sogner og Kari Telste var sentrale her og utgav boken *Ut å søke teneste. Historia om tenestejentene* i 2005.²⁰ I boka tar de for seg utviklingen i tjenesteyrket og viser utviklingen i yrket fra 1700-tallet og fram til

---

¹⁶ Mimi Sverdrup Lunden. *De frigjorte hender: et bidrag til forståelse av kvinners arbeid i Norge etter 1814* (Oslo: Tanum-Norli A/A, 1978.), 211

¹⁷ Lunden. 1978: 119

¹⁸ Moum. 1981

¹⁹ Anna Jorunn Avdem og Kari Melby, *Oppe først og sist i seng: Husarbeid i Norge fra 1850 til i dag* (Oslo: Universitetsforlaget, 1985)

²⁰ Sølvi Sogner og Kari Telste, *Ut og søkje teneste: historia om tenestejentene* (Oslo: Samlaget, 2005)

denne yrkesgruppen begynte å forsvinne nærmere andre verdenskrig. De belyser forskjellene mellom det å være tjenestejente i byen og på bygda.

I 2012 utga Eirinn Larsen artikkelen *Selvgjorte kvinner: Kjønn, entreprenørskap og næringsliv rundt 1900* i Heimen.²¹ Her undersøkte hun kvinnene som drev selvstendig handel eller eide sine egne forretninger like før og etter 1900. Larsen fant et økende antall kvinnelige forretningsdrivende mot slutten av 1800-tallet i Kristiania. Hennes arbeid var spesielt viktig, siden det hadde vært lite forskning på kvinner i næringsdrift og handel i Norge før dette.

Det nyeste bidraget kommer fra Gro Hagemann m.fl. i den 3. utgaven av *Med kjønnsperspektiv på norsk historie*.²² Boken ble utgitt for første gang i 1999. Den nye utgaven fra 2020 har en rekke nye endringer og oppdatert forskning. I boken ble kvinnenes rolle i arbeidslivet og næringslivet viet mere plass enn tidligere. Samtidig tar boken for seg de store utviklingstrekkene i Norge, men med et kjønnsperspektiv på utviklingen. Del 3 av Gro Hagemann og del 4 av Kari Melby er de delene av boken som er mest benyttet for å belyse utviklingen innen arbeid for kvinner.

Om Fredrikshald er det skrevet mye historie, hovedsakelig knyttet til industriutviklingen, Fredriksten festning og annen lokalhistorie om byens utvikling og bydeler, men forskning på kvinner i Fredrikshald har det har vært lite av. Tre sentrale menn bør trekkes fram her: Svein Olav Hansen, Sven G. Eliassen og Ivar Bjørndal. Spesielt de to sistnevnte har vært sentrale. Ivar Bjørndal gav ut boken *Fra vannkraft til datakraft: Trekk ved Haldens historie i hundre og tredve år 1868 – 1998* i 1998. Utgangspunktet for boken var industriutviklingen i byen fra 1870-årene og fram til 1965.²³ Boken gir en god innføring i den industrielle historien til byen og hvordan næringene forandret seg i perioden. Flere av industriene og næringene var arbeidsplass for kvinner, selv om kjønnsperspektivet ikke har fått så stor plass i boken.

Den nyeste boken om Fredrikshald var *Haldens historie bind II 1826-1940* fra 2014. Boken er skrevet av Sven G. Eliassen og Svein Olav Hansen. Boken er basert på en blanding av sekundærlitteratur og primærkilder, samt muntlige kilder. Boken tar for seg byens historie fra 1826 og fram til andre verdenskrig. Boken gir, på samme måte som i Bjørndals verk, et

---

²¹ Eirinn Larsen, «Selvgjorte kvinner: Kjønn, entreprenørskap og næringsliv rundt 1900», Heimen. Bind 43 (2012)

²² Hagemann et al., *Med kjønnsperspektiv på norsk historie. 3.utgave.* (Oslo: Cappelen Damm AS, 2020)

²³ Ivar Bjørndal. *Fra vannkraft til datakraft: Trekk ved Haldens historie i hundre og tredve år 1868-1998* (Halden: Forum Bjørndal, 1998)

innblikk i byens utvikling innen handel og industri, og trekker i større grad fram kvinners sysselsetting i sentrale næringer i byen.²⁴ Boken har vært viktig for mine undersøkelser fordi den viser utviklingen i skolevesenet, industrien og helsevesenet i Fredrikshald Eliassen og Hansen belyste kvinners ulike arbeidsplasser i industrien, men også i det offentlig og private. Eliassen skrev også heftet *Kvinnens kår og kamp for likeverd* utgitt i 2013. I heftet gir Eliassen i korte trekk en oversikt over utviklingen av kvinners liv og virke i Smaalenene (Østfold fylke fram til 2020). I heftet tok Eliassen for seg kvinners utvikling i lokalsamfunnet og om kvinners omsorg, industri- og helsearbeid i Smaalenene.²⁵ Heftet er ment å gi en kort og enkel framstilling av kvinnerollen som forandret seg.

Jeg vil også trekke fram doktorgradsavhandlingen «*Arbeid og forsørgelse*» av Hege Roll-Hansen. Avhandlingen som ble levert ved universitetet i Oslo i 2012 har vært hyppig brukt for å forstå folketellingens praksis, samt statistikken og resultatene fra folketellingene. Roll-Hansen tar for seg hvordan kategorien for de som var arbeidende, ervervende eller økonomisk aktive har blitt til og endret seg i statistikken.²⁶ Roll-Hansen problematiserer hvordan forsørgelse og kvinner som arbeidet med huslig stell ble kategorisert og hvordan dette endret seg i perioden. Doktoravhandlingen belyste mange viktige dilemmaer som oppstår når man bruker folketellingen som datakilde.

To masteroppgaver som burde nevnes; Oda Svisdals oppgave Hamskiftet i Oppdal: *En undersøkelse av de ugiftes yrkesmuligheter 1865-1900* og Guro Sundals oppgave *Ugifte kvinners yrkesmuligheter. En studie av endringer i husholdsposisjoner og yrkesmuligheter i Trondheim 1865-1900*. Førstnevnte studerte de ugifte og yrker i Oppdal.²⁷ Sistnevnte studerte de ugifte kvinnene og deres yrkesmuligheter i to gater i Trondheim.²⁸ Begge undersøkte lokale områder med utgangspunkt i folketellingene, og begge så på yrkene i et kvinne- eller kjønnsperspektiv. Til slutt vil jeg trekke fram Anne-Cathrine Olvings oppgave: *Svensk arbeidsinnvandring til Fredrikshald 1870-1910*. Dette var Olvings hovedfagsoppgave i 2007 og hun undersøkte viktige aspekter ved den svenske innvandringen i perioden. Oppgaven har vært

---

²⁴ Sven G. Eliassen og Sven Olav Hansen. *Haldens historie: Bind 2: 1826-1940* (Halden: Ask forlag, 2014)

²⁵ Sven G. Eliassen, *Kvinnens kår og kamp for likeverd: Kvinden, likesaa vel som Manden, er og bør ansees som et Menneske* – heftet (Halden: Sven G. Eliassen, 2013)

²⁶ Roll-Hansen. 2012

²⁷ Oda Svisdal «Hamskiftet i Oppdal. En undersøkelse av de ugiftes yrkesmuligheter 1865-1900» (Mastergradsavhandling, O. Svisdal, 2016)

²⁸ Guro Sundal «Ugifte kvinners yrkesmuligheter. En studie av endringer i husholdsposisjoner og yrkesmuligheter i Trondheim 1865-1900» (Mastergradsavhandling, G. Sundal, 2018)

relevant for å forstå hvordan og hvorfor svenske arbeidere ville flytte til Fredrikshald i samme periode som den jeg undersøker.²⁹

1.5 Oppgavens oppbygning/struktur

Oppgaven er inndelt i seks kapitler. Kapittel 1 er et innledningskapittel og består av innledning, problemstilling, metode, kilder og litteratur. Kapittel 2 tar for seg bakgrunn og historisk kontekst. Kapittel 3, 4 og 5 er empirikapitler. Empirikapitlene tar for seg ugifte kvinner og enkers næringsveier i Fredrikshald. Dette gjøres kronologisk, hvor resultatene fra folketellingen i 1875 presenteres først, deretter folketellingen i 1890 og til slutt 1910. I alle kapitlene beskrives kvinnenens næringsveier, jeg drøfter de i sammenheng med nasjonal og lokal litteratur. I empirikapitlene vil også mønstre i kvinnenens yrke, deres fødested og alder bli drøftet. I kapittel 6 blir resultatene fra undersøkelsen sammenstilt, og utviklingstrekk presentert og til slutt kommer en oppsummering og presentasjon av hovedfunnene for Fredrikshald.

---

²⁹ Anne-Cathrine Olving «Svensk arbeidsinnvandring til Fredrikshald 1870-1910» (Hovedfagsoppgave, A.C. Olving, 2007)

Kapittel 2: Bakgrunn

2.1 Innledning

De ugifte og før-gifte kvinnene fikk sine rettigheter og muligheter styrket på 1800-tallet. De fikk myndighet, næringsrettigheter og i tillegg åpnet nye utdanninger og yrker seg opp for dem.³⁰ De nye mulighetene for kvinnene i arbeid kom av flere endringer i Norge på denne tiden. I Norge var det en folkevandring, både innad i landet og til Amerika. Flere flyttet inn til byen, selv om det fortsatt bodde flest mennesker på landet. Arbeidet endret seg fra å omhandle primærnæringene og produksjon av råvarer, til sekundærnæringer og tertiærnæringer. Vi kan også snakke om en endring fra husholdningsøkonomi, hvor husholdet og familien var både rammen og målet for produksjonen, til markedsøkonomi. Økonomien fikk en ny dynamikk med tilbud og etterspørsel, og familien som produksjonsenhet fikk mindre betydning og endret funksjon.³¹

2.2 Modernisering, flytting og kvinneoverskudd

I Europa var det en sterk befolkningsvekst på 1800-tallet, og i Norge var dette også tilfelle. Fra 1815 til 1875 hadde folketallet i Norge fordoblet seg fra 900 000 til 1,8 millioner innbyggere.³² Bedre ernæring, som sild og potet, samt koppevaksine og færre epidemier bidro til befolkningsvekst og nedgang i dødelighet.³³ Særlig spedbarnsdødeligheten gikk ned. I bygdene og på landet flatet befolkningsveksten ut etter 1865, mens befolkningen i byene fortsatte å øke mot slutten av 1800-tallet.

Bedre kommunikasjon og infrastruktur preget 1800-tallet. Utbyggingen av veier, kanaler, skipsruter og jernbane knyttet landet tettere sammen. Utbyggingen av telegrafvesenet var også viktig for å bedre kommunikasjonen.³⁴ Pål Thonstad Sandvik trekker i boken *Nasjonens velstand* fram at økt handel, kommunikasjon og en større integrasjon av markedene kan ha betydd mye mer for Norge enn andre land på slutten av 1800-tallet.³⁵ Ifølge Sandvik kan

---

³⁰ Gro Hagemann, «Kvinnen – Annenrangs borgere? Nytt Norsk tidsskrift. Nr. 2 (2014), 134

³¹ Gro Hagemann ««Del 3: Fra husholdningsøkonomi til markedsøkonomi, 1800-1900»» i *Med kjønnsperspektiv på norsk historie. 3. utgave*. Hagemann et al., (Oslo: Cappelen Damm AS, 2020), 216

³² Pål Thonstad Sandvik. *Nasjonens velstand: Norges økonomiske historie 1800-1940*. (Bergen: Fagbokforlaget, 2018), 60

³³ Sandvik. 2018: 60

³⁴ Jan Eivind Myhre. *Norsk historie 1814-1905: Å bygge en stat og skape en nasjon*. (Oslo: Det norske samlaget, 2. utgave 2015), 170-171

³⁵ Sandvik. 2018: 119

økningen av handelen ha vært en del av forklaringen på at Norge fortsatte sin økonomiske fremgang selv om de tradisjonelle eksportnæringene stagnerte.

Det vesteuropeiske giftemålsmonsteret var typisk for Norden igjennom hele 1800-tallet. Kjennetegnet på dette var høy giftemålsalder, en stor andel varig ugifte- og ung arbeidskraft i husholdet, slik som tjenere.³⁶ Derfor ble kvinnene gjerne 26-27 år før de giftet seg, og perioden hun kunne få barn ble kortere. Med en høy dødelighet fram til rundt 1800, ble heller ikke barneflokkene så store og det var derfor rimelig med arbeid og måter å skaffe seg sitt eget levebrød på. Dette begynte å endre seg da dødeligheten gikk ned på starten av 1800-tallet, barneflokkene økte og det ble vanskeligere å skaffe seg et levebrød.

I Norge førte dette til at mange flyttet fra bygd til by, samt fra innlandet til kysten. Det var også en sterk flyttetendens nordover siden det der var rikt med fiske og jordbruksområder.³⁷ På 1840-tallet økte antallet som flyttet, og en ny, større økning kom etter nedgangstider på 1870-tallet. Mellom 1875 og 1890 var det stor utflytting fra bygdene i Norge. Det var også et tydelig skille mellom menn og kvinner hvor de dro. Det var mange unge som dro til Amerika, av de var cirka 60 prosent menn, men et betydelig antall tjenestepiker reiste også til Amerika på slutten av 1800-tallet.³⁸ Derimot så dominerte hovedsakelig de unge kvinnene tilflyttingen til byene. Resultatet ble en ubalanse i alder- og kjønns sammensetning i flere av de norske byene på slutten av 1800-tallet. I de største byene i Norge var det et større innslag av unge og uetablerte mennesker i gifteklar alder, samt et overskudd av kvinner i befolkningen. Samtidig økte arbeiderklassen og middelklassen i byene i dette tidsrommet. Alt dette førte til at flere kvinner måtte finne seg levebrød utenfor familieøkonomien.

I byene med folkevekst ble det flere enkelthushold med enker, eldre kvinner og enslige.³⁹ For kvinnene som var blitt enker, var ikke mulighetene for å gjengifte seg så stor. Kvinnene levde som regel lengre enn menn, og i tillegg giftet menn seg med kvinner som var yngre enn det de selv var. Et unntak var derimot enkene etter håndverkere og handelsmenn som etterlot seg næring, noe som kunne gjøre enkene til attraktive ektefeller.

På starten av 1800-tallet var fortsatt økonomien og samfunnet organisert rundt husholdet. Husholdene var i stor grad selvforsynte. Dette endret seg med framveksten av

---

³⁶ Hagemann. 2020: 225

³⁷ Hagemann. 2020: 228

³⁸ Hagemann. 2020: 229

³⁹ Hagemann. 2020: 227

markedsøkonomien.⁴⁰ . For kvinnene som hadde hatt sine tradisjonelle roller i hjemmet og i familiens husholdning ble det en omstilling og for mange kvinner dukket det opp nye arbeidsmuligheter. Både i byene og på landet var det en forandring i arbeidsdelingen. Kapitalismens og industrialiseringens inntog førte til at det ble mer spesialisering og profesjonalisering.

Mimi Sverdrup Lunden lanserte i 1941 begrepet «*de frigjorte hender*», som ble en betegnelse på det synkende behovet for kvinner i husarbeidet.⁴¹ Nye hjelpemidler lettet arbeidet i husholdene og spesialisert arbeidskraft flyttet arbeidet ut fra hjemmet til industrien. Mange kvinner måtte omstille seg, ta mer utdanning og spesialisere seg for å passe inn i det mer industrialiserte samfunnet. Hagemann trekker fram i «*med kjønnsperspektiv på norsk historie*» at Lunden nok overdrev effekten av hvor mye teknologien forenklet husholdet i den siste delen av 1800-tallet.⁴² Selv om en rekke nyvinninger som symaskin og vaskebrett dukket opp, kom nyvinningene som innlagt vann, elektrisitet og husholdningsmaskiner langt senere. Eksempelvis ble renhold tillagt større vekt enn tidligere på slutten av 1890-tallet, ifølge Avdem.⁴³ Det var synkende behov etter kvinnelig arbeidskraft i husholdet, men dette var en endring som skjedde over lang tid.

2.3 Næringsfrihet og nye juridiske rettigheter for kvinner

På 1800-tallet fikk kvinner flere juridiske rettigheter innen handel og næringsliv. Før det kom lover som regulerte kvinners tilgang til å drive handel, hadde både enker, ugifte og gifte kvinner vært involvert i husflid og småhandel. Enker etter menn i borgerlig næring kunne fortsette mannens virksomhet ved å bruke hans næringsbrev. De ugifte kvinnene hadde også vært deltagende i handelen som tjenestepiker, dagarbeidere eller håndverksmedhjelpere.⁴⁴ Noen håndverksnæringer, som søm av barne- og dameklær og frisørarbeid for kvinner ble fristilt på starten av 1800-tallet fra de mannlige håndverkslaugene.⁴⁵

---

⁴⁰ Sandvik. 2018: 136

⁴¹ Lunden. 1978: 120

⁴² Hagemann. 2020: 249

⁴³ Avdem og Melby. 1985: 83-86

⁴⁴ Hagemann. 2020: 262-263

⁴⁵ Larsen 2012: 130

Først i 1839 og 1842 kom henholdsvis håndverks- og handelsretten for ugifte kvinner, enker og separerte kvinner.⁴⁶ Fra da av kunne kvinnene drive handel i byene, og fra 1866 kunne alle ugifte kvinner, enker og separerte kvinner over 21 år drive salg og produksjon av håndverk i kjøpstaden på lik linje med menn.⁴⁷ Ifølge Eirinn Larsen var disse endringene hovedsakelig motivert av de økonomiske forholdene i samfunnet.⁴⁸ Det ble større behov for kvinner som kunne greie å forsørge seg selv utover 1800-tallet. Det var både fordi antall enslige kvinner steg, og på grunn av at kvinnene utgjorde et flertall av de fattige menneskene i samfunnet.⁴⁹ Det kunne være økonomisk gunstig for samfunnet at kvinnene skulle forsørge seg selv eller stå til rette for sin egen økonomi, for å forhindre at de kunne ende opp som en økonomisk byrde for samfunnet eller familien. Først i 1894 ble gifte kvinner inkludert i næringsfriheten. Det var også først i 1907 at det kom en lov som omhandlet næringsrett, som gjaldt for begge kjønn.

Fra 1860 hadde kvinnene fått adgang til å undervise i allmueskolen på landet og i byene fra 1869. Skole og utdanningsløp ble lengre for kvinnene, fra 1878 fikk kvinner rett til å ta middelskoleeksamen og private pikeskoler fikk lov til å avholde slike eksamener. I 1882 fikk kvinner lov til å ta eksamen artium og i 1884 fikk de adgang til universitetseksamen, til å ta akademiske grader og å motta stipender fra universitetet.⁵⁰ I dette tidsrommet ble også arbeidet i større grad skilt ut fra hjemmet. Skolevesenet ble viktigere, og lengre skolegang for alle åpnet opp dørene for mange kvinner.

Fra 1860-årene var det en viss likestilling blant menn og ugifte kvinner – i myndighet og næringsrett. Ifølge Hagemann var det særlig to grunner som veide tungt for å endre lover for kvinner. Den første grunnen var et økende behov av forsørgelse av ugifte kvinner og den andre grunnen var at det trengtes kvinner som arbeidskraft i tekstilindustrien og industrialisert håndverk, samt personlig tjenesteyting.⁵¹ Ifølge Hagemann var utvidelsen av næringsfriheten og moderniseringen basert på et familieprinsipp. Fra 1863 ble de ugifte kvinnene myndige ved

---

⁴⁶ Ida Blom og Anna Tranberg (Red.) *Nordisk lovoversikt – viktige lover for kvinner ca. 1810 -1980*. (Oslo: Norsk tekstsenter, 1985), 147

⁴⁷ Eirinn Larsen, «Forretningskvinnene inntar næringslivet (1870-1900)» I *Politikk, profesjon og vekkelse*, red. Knut Dørum. (Bergen: Fagbokforlaget. 2014), 141

⁴⁸ Eirin Larsen «Næringsfrihet som likestilling: 1850-1880» I *Norsk Likestillingshistorie 1814-2013*. Med Danielsen, Hilde og Ingeborg Winderen Owesen (Bergen: Fagbokforlaget 2013), 107

⁴⁹ Anne-Lise Seip, *Sosialhjelpstaten blir til: Norsk sosialpolitikk 1840-1920* (Oslo: Gyldendal, 2.utgave 1994), 139

⁵⁰ Gro Hagemann, *Skolefolk: Lærernes historie i Norge* (Oslo: Ad Notam Gyldendal, 1992), 153 - 154

⁵¹ Hagemann. 2014: 10/18

fylte 25 år, mens den gifte kvinnen forble umyndig helt fram til 1888. Giftemål ble slik sett et tap av myndighet.

2.4 Fredrikshald

I 1801 var det 4 088 innbyggere i Fredrikshald.⁵² I 1875 hadde antall innbyggere i byen mer enn doblet seg til 9 792 personer.⁵³ I 1875 var Fredrikshald den største byen i amtet, men var innen 1900 forbigått av Fredrikstad. På 1800-tallet opplevde byen en sterk befolkningsvekst og en vekst i næringslivet. Fredrikshald var også en viktig kjøpstad for områdene i indre oppland, som omfattet områder som Idd, Berg, Rakkestad og Marker. I tillegg var Fredrikshald sentral i handelen med områdene Dalsland, Värmland og Bohuslän i Sverige.⁵⁴

Ifølge Bjørndal var «*sagbruksdrift, svenskehandel og skipsfart*» det mest grunnleggende ved næringslivet i Fredrikshald.⁵⁵ Byen nøt godt av den økonomiske veksten fra 1840-tallet og fram til 1880. Fredrikshald hadde et stort utvalg av industrier og bedrifter og derfor et stort produktutvalg. Tiden var preget av høy sysselsetting, gode priser og økende varehandel.⁵⁶ Flere nye bedrifter startet opp, noe som førte til mer sysselsetting og økt tilflytting.

Industrien og industrialiseringen var viktig for Fredrikshald. På starten av 1800-tallet hadde rundt 30 prosent av befolkningen blitt underholdt av industriliknende næring.⁵⁷ Dette endret seg mot slutten av århundret. Etter at sagbruksprivilegiene ble opphevet i 1860 tok det bare 20 år før Smaalenene hadde blitt et av de mest industrialiserte amtene i Norge. Fredrikshald var en av 3 fabrikksentere i Smaalenene og omkring 2000 arbeidere livnærte seg av industrien i Fredrikshald.⁵⁸ I 1885 var Fredrikshald den nest største fabrikkbyen i Norge, bare slått av Kristiania.⁵⁹

Etter 1880 var Fredrikshald, som mange andre norske byer, preget av nedgang og færre arbeidsplasser. Dette førte til at flere utvandret til Amerika, og i 1890 gikk folketallet litt tilbake.

---

⁵² NOS. Folketellingen 1801 – Ny bearbeiding 1980: 60

⁵³ NOS. Folketellingen 1876: 8

⁵⁴ Bjørndal. 1998: 11

⁵⁵ Bjørndal. 1998: 11

⁵⁶ Eliassen og Hansen. 2014: 145

⁵⁷ Sven G. Eliassen, *Østfolds historie: bind 3 Små len – ett amt* (Østfold fylkeskommune, 2004), 335

⁵⁸ Åsmund Svendsen, *Østfolds historie: bind 4, Fylke i grenseland* (Østfold fylkeskommune, 2004), 25

⁵⁹ Eliassen, Sven G. *Haldens historie II 1826-1940*. Ask forlag, Halden 2014: 145

Det var spesielt barnekullene født på 1860-tallet som slet med å få arbeid og utvandret.⁶⁰ På starten av 1900-tallet var det stagnasjon i folketallet i byen.

En annen viktig del av Fredrikshalds forutsetninger var den nære beliggenheten til Sverige. Svenskehandel var viktig, men også den svenske arbeidskraften som kom til byen. Ifølge Sven Eliassen i *Haldens historie 1826-1940*, så søkte de fleste svenske innvandrerne seg arbeid i industrien, spesielt industrien i Tistedal.⁶¹ Innvandringen fra Sverige til Norge begynte å gå nedover rundt århundreskiftet, men fortsatt var 16 prosent av befolkningen i Fredrikshald svenskfødte i 1900.⁶² I årene 1903 til 1907 var det for første gang på flere tiår større tilbakeflytting til Sverige enn innflytting til Norge.⁶³

Rundt århundreskiftet endret forholdet mellom Sverige og Norge seg. I 1895, med virkning fra 1897, ble mellomriksloven opphevet. Loven var en avtale som regulerte handels- og skipsforhold og gunstige tollbestemmelser mellom Norge og Sverige. Ifølge Myhre førte opphevingen av mellomriksloven til en oppblomstring av den norske tekstilindustrien på grunn av toll på tekstil fra Sverige.⁶⁴ I Fredrikshald førte dette til at flere småindustrier og håndverksbedrifter vokste rundt århundreskiftet, blant annet skotøyindustrien, mens noen næringer gikk tilbake siden de mistet det svenske markedet å selge til.

2.5 Hvilke yrker oppsto?

Hovedsakelig var det de ugifte kvinnene og enkene som var i lønnet arbeid på 1800-tallet.⁶⁵ De gifte kvinnene ble husmødre og fikk som regel ansvar for husholdet. På bygda fikk de ansvar for hus og fjøs, i byene hadde de ansvar for husholdet – som regel uten egen næringsvirksomhet. De ugifte kvinnene kunne ta tjeneste på store gårder eller hos borgerskapet og middelklassen i byene. Der kunne de arbeide som tjenestepiker eller barnepiker. Å være tjenestepike var det mest vanlige yrket blant de ugifte til utpå 1900-tallet. Andre fikk arbeide med brygging og baking. I samme periode oppsto det flere gjestgiveri og skysstasjoner langt veier og fergesteder, der flere kvinner fikk arbeid med servering og matstell.⁶⁶ Slik kom mange

---

⁶⁰ Eliassen og Hansen. 2014: 151

⁶¹ Eliassen og Hansen. 2014: 151

⁶² Sven G. Eliassen. *Brødrafolkens väl, gräl och förväl 1905: Grenselandsskapet Østfold i lys av 1905* (Torp: Melsom Grafisk AS, 2005), 13

⁶³ Eliassen og Hansen. 2014: 311

⁶⁴ Myhre. 2015: 286

⁶⁵ Moum. 1981: 10

⁶⁶ Eliassen. 2013: 33-34

unge kvinner ut i arbeid før de eventuelt giftet seg.⁶⁷ I 1875 var så mange som en tredjedel av kvinnene i lønnet arbeid, først utpå 1900-tallet begynte antall kvinner i yrkeslivet å gå tilbake.⁶⁸

Det som utviklet seg til å bli de typiske kvinnebransjene var ofte forretninger innenfor kaffeutsalg og tesalonger, konfeksjonsbutikker og industriforretninger, frisør- og skjønnhetssalonger, blomsterbutikker og systuer, kolonialforretninger, hoteller og avskrivningskontorer. Kvinnene endte ofte opp i de dårlig lønnede og de mest rutinepregede jobbene.⁶⁹

Eirinn Larsen dokumenterte at antall kvinner i handelsnæringen økte markant den siste delen av 1800-tallet.⁷⁰ Handelsnæringen ble en viktig inngang til lønnsarbeid og entreprenørskap. I artikkelen *Selvgjorte kvinner – Kjønn, entreprenørskap og næringsliv rundt 1900* viste Larsen at antall kvinnelige handelsberettigede i Kristiania steg fra 25 prosent til 50 prosent i perioden mellom 1870 og 1900. I artikkelen trekker Larsen fram flere forklaringer på hvorfor det ble flere kvinner som startet opp egne bedrifter og forretninger selv rundt århundreskiftet. Larsen hevder at ugifte kvinner var ofte mer risikovillige enn gifte kvinner. Ved å ta mer risiko på markedet ga det større mulighet for fortjeneste. Målet var også gjerne ikke bare profitt alene, men at å drive handel og forretninger selv ga mulighet for mer frihet og selvstendighet, selv om det gjerne tok mer tid og energi å drive egen virksomhet.⁷¹

Flere historikere i utlandet har sett på kvinner i næringslivet rundt 1800- og 1900-tallet og funnet mange kvinner som var næringsdrivende. Britiske Alison C. Kay undersøkte entreprenørskap i London på 1800-tallet. Her har hun funnet flere eksempler på kvinner som var entreprenører og i næringslivet. Kvinnene drev ofte med enkel produksjon og detaljsalg istedenfor fabrikkproduksjon og salg en gros som gjerne menn drev. Mange jobbet også innen undervisning og hotell- og restaurantdrift.⁷² Også amerikanske Edith Sparks fant et liknende mønster i San Francisco fra midten av 1800-tallet og fram til 1920. Her var det også et stort antall kvinner i handelsstanden.⁷³ Flere av disse funnene kan vi finne paralleller til i Norge.

---

⁶⁷ Hagemann. 2020: 240

⁶⁸ Knut Dørum. «Kvinneollen i Norge 1814-1920 – kontinuitet og endring», Heimen, V. 53 (2016), 265

⁶⁹ Blom. 1985: 151

⁷⁰ Larsen. 2012: 138

⁷¹ Larsen. 2012: 137

⁷² Alison C. Kay, *The foundations of female entrepreneurship: enterprise, home and household in London, C. 1800-1870*. (New York: Routledge, 2009)

⁷³ Edith Sparks, *Capital intensions: Female proprietors in San Francisco, 1850-1920*. (Chapel Hill: University of North Carolina Press, 2006)

Kvinner med lønnsarbeid økte kraftig i årtiene før 1900, spesielt innenfor industrien. Kvinner var attraktive arbeidere siden de kunne utføre det samme arbeidet som menn, for lavere lønn. Et dagsverks arbeid utført av en kvinne, kostet omtrent halvparten av hva det gjorde med en mannlig arbeider.⁷⁴ Eliassen hevdet at det var ikke så vanlig med kvinner i industrien i Fredrikshald før 1870-årene, men at det etter dette tok seg kraftig opp.⁷⁵ Kvinner som søkte arbeid før dette, var henvist til serviceyrkene eller til å bli tjenestepike. Tjenestepikeyrket ble ansett som å være et «penere» yrke av foreldrene, selv om arbeid i industrien ofte hadde høyere lønninger og mer regulerte arbeidsforhold.

Kvinnene i industrien arbeidet ofte innenfor håndverk eller småindustri.⁷⁶ Søm og sying som næringsvei for kvinner økte betraktelig fra 1870 og ut på tidlig 1900-tallet. Ifølge Hagemann som undersøkte syerskene i Kristiania, hadde antall kvinner som levde av søm tredoblet seg mellom 1875 til 1910.⁷⁷ Mer enn 70 prosent av syerskene var selvstendige i Kristiania i 1875. Innen 1910 hadde dette tallet gått noe ned, men fortsatt var i underkant 60 prosent av syerskene selvstendige.

Industrien gjorde at menneskene fikk jevnt over mer tilgang til flere, billigere og ofte også bedre varer. Industrien forandret også arbeidslivet for mange, og overtok mange av oppgavene som tidligere hadde vært utført i husholdet.⁷⁸ Tradisjonelle yrker der kvinner hadde utført sitt håndarbeid, som spinning og veving, ble mer fabrikkbasert.

Bransjene hvor kvinnene arbeidet forandret seg på tidlig 1900-tall, og man fant kvinner i forretninger og butikker som solgte fetevarer og melk, bakevarer, broderi, grønnsaksutvalg og tobakksforeninger.⁷⁹ Det var i servicenæringer og varehandel hvor flest kvinner startet opp. Det var også i disse næringene at kvinner hadde de beste rettslige forutsetningene for å lykkes i forretningslivet.⁸⁰

Nye oppfinnelser som symaskinen gjorde det enklere og mer effektivt for kvinner kunne livnære seg av søm og sying. Det kom mange nye yrker og bedre utdanningsmuligheter. Jentene tjente ofte bedre i mange av de nye yrkene som oppsto, enn som tjenestepiker. I tillegg hadde

---

⁷⁴ Gro Hagemann, *Kjønn og industrialisering*. (Oslo: Universitetsforlaget, 1994), 95

⁷⁵ Eliassen og Hansen. 2014: 154

⁷⁶ Hagemann. 2020: 268

⁷⁷ Hageman. 1994: 45

⁷⁸ Sandvik. 2018: 117

⁷⁹ Larsen. 2012: 135-136

⁸⁰ Larsen. 2014: 145

mange en bedre regulert arbeidstid, i motsetning til tjenestepikene som ofte måtte jobbe fra tidlig om morgenen til sent om kvelden.⁸¹

Mot slutten av århundret ble det opprettet flere pikeskoler. Mange av de som jobbet og eide disse skolene var gjerne enslige kvinner fra høyere sosiale lag, noen kom også fra utlandet.⁸² Mot slutten av 1800-tallet forandret mønsteret seg for hvilke næringer man fant flest kvinner. Mange av de nye yrkene som kom førte til at kvinnens rolle flyttet seg fra å være innen familien til det offentlige livet.⁸³ Eksempler på dette kunne være yrker som lærerinner og sykepleiere innen utdanning og offentlig omsorg på 1900-tallet. Andre tradisjonelle yrker for kvinner var tjenestepiker, vaskekoner, syersker og å drive med melkehandel. Det var blant disse yrkene vi finner en del kvinner og ugifte mødre ifølge Thoresen. Det var spesielt mange enker som arbeidet som vaskekone.⁸⁴ Det var mange som arbeidet med vask eller stryking fordi mange av disse yrkene kunne gjøres i hjemmet og dermed kunne arbeidet tilpasses i takt med hva som krevdes i hjemmet. Likevel var det ikke så høy fortjeneste på dette, så mange måtte få hjelp av familie og slekt eller fra fattigvesenet for å klare seg.⁸⁵

2.5.1 Tjenestepikene

Et yrke som er verdt å belyse spesielt var tjenestepikene. Tjenestepiker utgjorde helt fram til 1940-tallet den største gruppen blant kvinner i lønnsarbeid. Over tid utviklet tjeneste til å bestå hovedsakelig av kvinner, men på 1700-tallet og første halvdel av 1800-tallet var det en betydelig andel menn i tjeneste. Det oppsto flere spesialiserte funksjoner eller egne yrker i byene, da flere av arbeidsoppgavene som tradisjonelt hadde gått under husholdet, ble skilt ut. Det ble mer husarbeid for tjenestepikene i den formen vi tenker i dag, med vask og stell av hjem.⁸⁶

Det har vært forskjellig forskning på når tallet på antall kvinner i tjenesteyrket gikk ned. Etter 1850 var industriproduksjon i vekst, men ifølge Anna Avdem og Kari Melby i boken *Oppe først og sist i seng*, gikk tallet på personer i tjeneste ned mot slutten av 1800-tallet, først blant mennene så blant kvinnene.⁸⁷ Ifølge Avdem og Melby, var det vanskelig for husmødre i byene

---

⁸¹ Sogner og Telste. 2005: 79

⁸² Larsen. 2012: 135-136

⁸³ Blom et.al. 2005: 276

⁸⁴ Liv Emma Thorsen, «Streng, men rettferdige mødre» i *Kvinnenes kulturhistorie: Fra år 1800 til vår tid. Bind 2*, red. Kari Vogt et.al., (Oslo: Universitetsforlaget, 1985), 192

⁸⁵ Hagemann. Norsk hist. 1996: 103-104

⁸⁶ Sogner og Telste. 2005: 42

⁸⁷ Avdem og Melby. 1985: 95

å få tak i tjenestejenter på slutten av 1800-tallet. Også i *Aschehougs historie* trekker Gro Hagemann frem at tallet på antall kvinner og menn i tjeneste gikk ned mot slutten av århundret.⁸⁸

I artikkelen *Hushjelpere og jordbruksarbeidere – når kom nedgangen i tjenertallene?* av Gunnar Thorvaldsen, konkluderer han med at antall mennesker i personlig tjenesteytelse forandret seg lite før på 1930- og 1940-tallet.⁸⁹ Det var heller en liten økning i andel i personlig tjenesteyting. I motsetning til Hagemann og Avdem så vektlegger Thorvaldsen transkriberte individdata fra folketellingene for å se på utviklingen av tjenesteyrket. Likevel så trekker Thorvaldsen fram at man kan finne en liten nedgang i andelen kvinner i tjenesteyrket i byene, selv om personlig tjeneste øker totalt helt opp mot andre verdenskrig. Personlig tjenesteyting omfatter flere nye yrker utover 1900-tallet og i etterkrigstiden, noe som gjør at denne gruppen fortsatt holder seg stor, noe både Thorvaldsen og Moum trekker fram.

2.6 Oppsummering

Det var stor befolkningsvekst i Norge på 1800-tallet, fra 1815 til 1875 doblet befolkningen seg. Dette førte til at flere flyttet på seg innad i Norge, men også til utlandet for å skaffe seg arbeid og noe å leve av. Dette påvirket befolknings sammensetningen og det ble flere ugifte kvinner i Norge. Spesielt i byene ble det et markant kvinneoverskudd. Nye yrkesveier for kvinner innen handel, industri, kommunikasjon, helse og skolen dukket opp. Dette var yrker som lærerinne, butikkdame og industriarbeider kom på slutten av århundret. Fortsatt var arbeidet som tjenestepike det vanligste i Norge, så en stor andel av ugifte og enker arbeidet med dette også.

Fredrikshald utviklet seg til en moderne industriby mellom 1875 og 1910. Tidligere hadde svenskehandel og skipsfart vært den viktigste næringsveien. Mange industrier dukket opp i perioden, og gav arbeid til mange mennesker i byen, og mange kvinner.

Neste kapittel handler om yrkesveiene til de ugifte kvinnene og enkene i Fredrikshald i 1875. Da skal vi se på hvordan yrkene var fordelt mellom de ugifte og enkene i byen og om noen av de nasjonale mønstrene beskrevet i dette kapitlet også kan ses i Fredrikshald.

---

⁸⁸ Aschehougs Norgeshistorie, 9. vol. (Oslo: Aschehoug, 1994-1998).

⁸⁹ Gunnar Thorvaldsen «Hushjelper og jordbrukstjenere – når kom nedgangen i tjernertallene?», Historiske Tidsskrift. Bind 87 (2008), 460, 463-464

Kapittel 3: Yrkesaktive kvinner i 1875

I 1875 var 34,4 prosent av alle kvinner over 15 år i Norge registrert som yrkesaktive med inntektsgivende arbeid. De aller fleste kvinner var imidlertid i en eller annen form for arbeid i 1875. Vel 90 prosent av kvinnene over 15 år var i arbeid når man regnet med både de i lønnet og ulønnet arbeid.⁹⁰ Kvinner i ulønnet arbeid var blant annet husmødre og hjemmeværende døtre, eller kvinner med uspesifisert arbeid innen jordbruket.

I dette kapittelet redegjør jeg for hvilke yrker ugifte kvinner og enker hadde i Fredrikshald i 1875. Jeg har undersøkt et utvalg av ugifte kvinner og enker, i et avgrenset område i sentrum av Fredrikshald.⁹¹ Hensikten var å kartlegge hvilke yrker disse kvinnene hadde i 1875, for å sammenlikne og undersøke utviklingen i yrkesveiene deres over tid som presenteres i påfølgende kapitler. I tillegg ønsket jeg å undersøke om det var noen sammenheng mellom yrkesvei, alder og fødested. Undersøkelsen er empirisk, hvor folketellingen i 1875 for Fredrikshald kjøpstad var mitt kildegrunnlag.⁹² Underkapitlene er delt opp etter de forskjellige yrkeskategoriene, og under hver kategori vil jeg presentere mine funn og redegjøre for dem. Med utgangspunkt i folketellingene og relevant litteratur, både nasjonalt og lokalt om Fredrikshald, skal jeg presentere yrkene og trekke fram likheter og ulikheter mellom de ugifte og enkene i arbeid. Jeg vil også presentere noen enkeltkvinner innenfor noen av yrkesgruppene.

3.1 Hva arbeidet kvinnene i Fredrikshald med i 1875?

I Fredrikshald var det 9 792 innbyggere (5 128 kvinner og 4 667 menn) ved folketellingen i 1875, og 6 390 av disse var over 15 år gamle.⁹³ Fredrikshald var dermed den største byen, etter antall innbyggere, i Smålenene amt i 1875. Av totalbefolkningen i byen var det 1493 ugifte kvinner og 435 enker.⁹⁴ Det samme året var det 1375 ugifte menn og 140 enkemenn i byen. Dermed kan vi se at det var litt flere ugifte kvinner, og en stor andel flere enker enn enkemenn i byen i 1875.

Tabell 1 illustrerer hvor mange kvinner det var bosatt i gatene som ble undersøkt. Av disse var det enkene og de ugifte kvinnene som det skal redegjøres for. Kvinnene utgjorde et

---

⁹⁰ Olav Ljones, *Kvinnens yrkesdeltaking i Norge*. (Oslo: Statistisk sentralbyrå-samfunnsøkonomiske studier 39, 1979), 23 (Tabell 2.1)

⁹¹ I Kapittel 1.2 står det oppført hvilke gater jeg undersøker. (bør de listes opp i fotnoten?)

⁹² Folketellingen er tilgjengelig på Digitalarkivet.no, eventuelt se: https://www.digitalarkivet.no/census/district_list/52004 (sist aksessert 13.06.20)

⁹³ NOS. Folketellingen 1876, 1. hefte: 8

⁹⁴ NOS. Folketellingen 1876, 2. hefte: 113

betydelig antall i området. Enkene i utvalget utgjorde over en fjerdedel av alle enkene i byen, mens de ugifte utgjorde cirka en tredjedel.

Tabell 1: Antall kvinner i området som ble undersøkt, Folketellingen for Fredrikshald kjøpstad 1875

ANTALL KVINNER I OMRÅDET	
TOTALT ANTALL KVINNER	1377
TOTAL ANTALL KVINNER OVER 15 ÅR	997
UGIFTE KVINNER OVER 15 ÅR	515
ENKER	133
GIFTE KVINNER	323
UOPPGITT/ANNET	44

Kilde: Folketellingen 1875, Fredrikshald Kjøpstad

Tabell 2 gir en oversikt over hvilke yrker kvinnene hadde i områdene som ble undersøkt. Kvinnene, 5 enker og 11 ugifte, som var oppgitt som besøkende eller midlertidig til stede i folketellingen ble ikke ført opp i yrkesoversikten. De ble utelatt fordi de ikke nødvendigvis var representative for hva kvinnene i byen arbeidet med i 1875 siden de ikke bodde i Fredrikshald til vanlig.. Noen av de som var ført opp som midlertidig til stede (*mt*) i folketellingen i 1875, var antagelig ført feil. I syv hushold var alle beboere oppført med *mt* under bostatus, samtidig var Fredrikshald oppført som sedvanlig bosted. Personene i disse husholdene inkluderte jeg i undersøkelsen, siden de bodde i Fredrikshald til vanlig.

Noen av kvinnene var ikke oppført med arbeid, eller manglet sentrale opplysninger som for eksempel sivilstatus og de ble derfor ført opp i kategorien «*ikke oppgitt yrkesvei*». De vil ikke bli diskutert i underkapitlene. Samtidig var det ingen kvinner som var oppført som elev i utvalget i 1875, derfor blir ikke denne kategorien redegjort for i kapittel 3.

Tabell 2: Ugifte kvinner over 15 år og enker kategorisert etter yrke i utvalget for Fredrikshald kjøpstad i 1875

YRKE	UGIFTE	ENKER	TOTALT
PERSONLIG TJENESTEYTING	252	17	269
HJEMMEVÆRENDE	121	0	121
INDUSTRI OG HÅNDVERK	28	4	32
OFFENTLIG OG PRIVAT TJENESTEYTING	15	5	20
VAREHANDEL	8	10	18
FATTIGVESENET	4	33	37
EGNE MIDLER	6	26	32
ANDRE FORSØRGERE	2	14	16
ELEV ELLER STUDENT	0	0	0
ANNET	6	4	10
IKKE OPPGITT YRKESVEI	51	10	61
SUM	493	123	616

Kilde: Folketellingen 1875, Fredrikshald Kjøpstad

3.2 Personlig tjenesteyting

På landsbasis arbeidet 36 prosent av kvinnene innen personlig tjenesteyting i 1875.⁹⁵ Personlig tjenesteyting omfattet alle kvinner som var husholdersker, bestyrerinner, barnepiker og tjenestepiker. I tillegg ble kvinner som arbeidet med rengjøring, losji eller servering regnet med i kategorien.⁹⁶ Tjenestepikene utgjorde den største delen av yrkesaktive kvinner i 1875, ifølge Statistisk Sentralbyrås *Bidrag til en norsk befolkningsstatistik* arbeidet 17,8 prosent av kvinnene i Norge som dette i 1875.⁹⁷ Tjenestepikene kunne arbeide i store eller små husholdninger.⁹⁸ Det høye antallet tjenestepiker på 1800-tallet kan knyttes opp til at flere familier fikk råd til å ha jenter i tjeneste, spesielt den voksende middelklassen.

Personlig tjenesteyting var det mest vanlige yrket for ugifte kvinner i utvalget i Fredrikshald. De aller fleste kvinnene i denne kategorien var «*tjenestepiker*» eller «*tyende*». Totalt var det 269 ugifte kvinner og enker (252 ugifte og 17 enker) i personlig tjenesteyting i utvalget i 1875. Kvinnene i personlig tjenesteyting utgjorde 44 prosent av kvinnene i hele utvalget. For en mer oversiktlig fremstilling av gruppen kan vi se på kvinnene i nærmere på de i tre undergrupper; først tjenestepiker, så andre stillinger i hushold eller anstalter, samt losji og servering og til slutt renhold.

Totalt var det 211 tjenestepiker (207 ugifte og 4 enker) i utvalget. I folketellingen stod de oppført med familiestillingen *tyende* eller *tjenesteytende*. Tjenestepikene var hovedsakelig unge, gjennomsnittsalderen for de ugifte tjenestepikene i utvalget var 26 år, men alderen varierte fra 15 år til 78 år. Ifølge Sogner og Telste var arbeidet til tjenestepiken i 1875 i Kristiania hovedsakelig knyttet til arbeid i private boliger og hjelpe til i husholdet.⁹⁹ Vi kan anta at det samme var tilfellet for de fleste i Fredrikshald i 1875.

En som skilte seg ut fra de andre tjenestepikene, var Karoline Molkersrød.¹⁰⁰ Hun var oppført med «*maanedsconditon*» som næringsvei. Arbeidet var nesten det samme som tjenestepike, men hun hadde ikke like faste rammer til de hun arbeidet for og var gjerne ansatt

---

⁹⁵ NOS, Folketellingen 1876.
Se også Hagemann. 2020: 268

⁹⁶ Moum. 1981: 15

⁹⁷ NOS. *Bidrag til en norsk befolkningsstatistik. Innledning til Tabeller indeholdende Resultaterne af Folketællingene i Norge i Januar 1876*: 133

⁹⁸ Moum. 1981 :15

⁹⁹ Sogner og Telste. 2005: 50

¹⁰⁰ <https://www.digitalarkivet.no/census/person/pf01052004002612> (Sist aksessert 07.05.20)

for en kortere periode.¹⁰¹ Ifølge to utlysninger i Bergens Tidende kunne månedspiker arbeide kortere dager, eventuelt en gitt tid på dagen, som på formiddag eller ettermiddag, hos den som var arbeidsgiver.¹⁰² Karoline stod oppført i samme hushold som sine foreldre og fem andre søsken. Dette var annerledes i forhold til de andre tjenestepikene, som bodde i husholdet der hvor de arbeidet. Grunnen til at Karoline bodde hjemme kan være fordi hun ikke var i tjeneste på tidspunktet hvor tellingen ble utført, eller så kan det bety at hun ikke bodde i det husholdet som hun arbeidet i på det aktuelle tidspunktet.

Under personlig tjenesteyting med mer spesifikke yrkestitler var det totalt 43 kvinner som arbeidet (39 ugifte og fire enker). Noen eksempler på mer spesifikke yrkestitler knyttet opp mot arbeidet i et hushold eller på en institusjon var «*husbestyrerinne*», «*husjomfru*» og «*stue-* eller *kokkepике*». Mange av de ugifte hadde slike titler, samtidig var det også fem som arbeidet som barnepike eller guvernante. De var alle mellom 16 og 24 år gamle, noe som tyder på at dette var et yrke for de unge. Blant enkene var det to med arbeid i hushold og to som arbeidet med losji og servering.

De resterende kvinnene (seks ugifte og ni enker) i personlig tjenesteyting arbeidet med rengjøring. De ni enkene utgjorde over halvparten av enkene innen personlig tjenesteyting. Enkene ble ofte oppført som *vadskekone* eller *strygekone*. Ifølge Alison C. Kay, som undersøkte kvinnelig entreprenørskap i London på 1800-tallet, var vaskeriet og små butikker for vask og stryking dominerende i sentrale London på midten av 1800-tallet. Rengjøring var velegnet arbeid som lot seg tilpasse til annet husarbeid som måtte gjøres, siden arbeidet også kunne bli gjort i hjemmet. For enker, spesielt enker med barn, kunne dette være en inntekt for å underholde familien, eller være en tilleggsinntekt. Kay fant at det var få ugifte kvinner å finne i disse yrkene.¹⁰³ Noen kunne tjene gode penger på vasking og stryking av tøy, men arbeidet var hardt og varte noen ganger til langt på natt.¹⁰⁴

Et eksempel på dette i utvalget mitt var Anne Arnesen, en 63 år gammel enke oppført med *Vask, stryking osv.* som yrke, noe som kan tyde på at hun tok for seg mange ulike oppdrag innen rengjøring.¹⁰⁵ Hun var overhodet i husholdet som besto av henne selv og datteren.

---

¹⁰¹ Det Norske akademis ordbok (NAOB), «Enepike» <https://naob.no/ordbok/m%C3%A5nedspike> (Sist aksessert 09.05.20)

¹⁰² Bergens Tidende. Fredag 28. Desember 1888. (s.4)

¹⁰³ Kay, 2009: 68

¹⁰⁴ Kay, 2009: 69-70

¹⁰⁵ <https://www.digitalarkivet.no/census/person/pf01052004001993> (Sist aksessert 1.04.2020)

Datteren, Sofie Arnesen på 24 år,¹⁰⁶ var oppført med det samme arbeidet som moren. Det kan være at de arbeidet sammen med rengjøringen hjemmefra, slik Kay også beskriver var tilfellet i London.

Anne Catrine Poulsen var oppført som *vadskekone* i 1875.¹⁰⁷ Hun var enke og 95 år gammel, så det er usikkert om hun fortsatt arbeidet som vaskekone i den alderen. Ifølge Lunden ble en vaskekone fort gammel og utslitt, fordi arbeidet var hardt og kunne bestå av lange dager.¹⁰⁸ På den ene siden kan det å være vaskekone ha vært en identitetsmarkør for henne og dermed blitt oppført som hennes næringsvei. På den andre siden kan fødselsåret ha vært feil i folketellingen, selv om jeg ikke har funnet noen antydning til dette. Siden hun var oppført som vaskekone uten noe annet erverv, ble hun plassert under personlig tjenesteyting i min undersøkelse. Hun var heller ikke oppført med en familiestilling, men ut ifra folketellingen kunne man se at hun var i samme hushold som en annen enke som fikk fattigstøtte.

3.3 Hjemmeværende kvinner

I Norge var 12,1 prosent av kvinnene over 15 år hjemmeværende døtre i 1875.¹⁰⁹ I utvalget for Fredrikshald var hjemmeværende kvinner den nest største gruppen (20 prosent av utvalget) etter personlig tjenesteyting.. Alle var ugifte kvinner, ingen enker ble kategorisert som hjemmeværende. Det var fordi jeg tok utgangspunkt i de ugifte kvinner som bodde hjemme og ble forsørget av foreldre eller søsken eller var oppført med huslig stell i hjem. Til sammen var det 121 ugifte kvinner som var hjemmeværende i utvalget i 1875. De var hovedsakelig unge, 80 av 121 var under 25 år gamle i 1875, men aldersspennet var fra 15 til 61 år.

Med folketellingen i 1875 ble «huslig arbeid» en egen økonomisk klasse i den offisielle statistikken av Statistisk sentralbyrå, hvor gifte kvinner og hjemmeværende døtre ble en underkategori.¹¹⁰ På denne måten ble det en tydelig inndeling mellom de som bidro i husholdet og de som ble forsørget. Dette var en forskjell fra folketellingen i 1865, hvor hjemmeværende døtre ble oppført som familiemedlemmer som ble forsørget av et familieoverhode.¹¹¹ I Fredrikshald var de fleste av kvinnene oppført med «*datter*» (*d*) under familiestilling. Under «*livsstilling, næringsvei eller af hvem forsørget*», var det oppført at foreldre, far eller mor var

---

¹⁰⁶ <https://www.digitalarkivet.no/census/person/pf01052004001994> (Sist aksessert 1.04.2020)

¹⁰⁷ <https://www.digitalarkivet.no/census/person/pf01052004005712> (Sist aksessert 1.04.2020)

¹⁰⁸ Lunden. 1978: 168-169

¹⁰⁹ Ljones. 1979: 23. Tabell 2.1

¹¹⁰ Hagemann. 2020: 244

¹¹¹ Roll-Hansen. 2012: 69

forsørgere, bare en jente var ført opp som bestyrer av farens hjem. I folketellingen ble kvinnene betegnet med *forsørget av foreldre, datter i hjem* eller bare *fader* eller *moder*. De ugifte kvinnene som var oppført med en eller begge foreldene som forsørger regnes i denne oppgaven som hjemmeværende. Moum kalte de ugifte kvinnene som var hjemme og fikk støtte av søsken etter at foreldrene var døde, for «*Hjemmedøtre*».¹¹² Ifølge Moum kom mange av disse kvinnene fra den eiendomsbesittende samfunnsgruppen - de kondisjonerte - og deler av middelklassen. Moum trekker fram at en av grunnene til dette var fordi få jobber var sett på som respektable nok. Det var også hjemmeværende døtre blant kvinnene i arbeiderklassen. I tilfeller hvor moren hadde dødd tidlig eller noen i familien var syk eller trengte pleie, kunne døtrene stå for omsorgen.¹¹³ Eksempler på begge deler finner vi også i Fredrikshald.

Et eksempel som kan trekkes fram var søstrene Elise og Charlotte Hansen. De var begge forsørget av faren i 1875. Elise var 40 år og Charlotte var 42 år i 1875 og begge var ugifte.¹¹⁴ Husholdet Elise og Charlotte var en del av bestod av fire personer. Faren var 74 år gammel og oppført som kjøpmann av yrke og var enkemann.¹¹⁵ Broren var oppført som handelsfullmektig, trolig fortsatte sønnen i faren sin forretning. Søstrene Elise og Charlotte var bare oppført som forsørget av faren, men trolig arbeidet de også i husholdet med stell og det som måtte gjøres, men det kan også hende at de hjalp faren i forretninger.

3.4 Industri og håndverk

I 1870-årene opplevde Fredrikshald «*eksempelløs handelsrørelse og industriell blomstring*».¹¹⁶ I løpet av 1800-tallet startet flere fabrikker opp i Fredrikshald. Allerede i 1815 hadde Haldens bomullsspinneri og veveri blitt opprettet. Det var det første av sitt slag i Norge. Utover 1800-tallet kom det flere andre industribedrifter som for eksempel Cathrineholm jernverk i 1829 og fyrstikkfabrikken i 1874.¹¹⁷ Her var det mange arbeidsplasser for kvinner, men også innen jern og tekstilindustrien var det mange arbeidsplasser for kvinner.¹¹⁸

Kategorien industri og håndverk omfattet både alle kvinnene som arbeidet på fabrikk og også alle syersker, strikkersker og kvinner som arbeidet med håndverk, både i private hjem og annen virksomhet. I utvalget var det 32 kvinner (28 ugifte og fire enker) som arbeidet innenfor

---

¹¹² Moum. 1981: 70

¹¹³ Moum. 1981: 70

¹¹⁴ <https://www.digitalarkivet.no/census/person/pf01052004003118> (Sist aksessert 09.05.20)

¹¹⁵ <https://www.digitalarkivet.no/census/person/pf01052004003117> (Sist aksessert 09.05.20)

¹¹⁶ O. Forstrøm. *Fredrikshald i 250 aar: 1665-1915. del 2.* (Halden: E.Sem, 1915), 95

¹¹⁷ Bjørndal. 1998: 59

¹¹⁸ Bjørndal. 1998: 48

industri eller håndverk, som utgjør fem prosent av utvalget. Av kvinnene i kategorien, kan vi se på de i tre undergrupper: arbeidet med tekstil, håndverk og i fabrikk eller meierivirksomhet.

Innen tekstil var det 22 ugifte kvinner og to enker som arbeidet. De ugifte kvinnene var hovedsakelig oppført som syersker, sømmersker eller syjomfruer i folketellingen. De færreste av kvinnene var oppgitt med arbeidssted. Ifølge Moum, som undersøkte kvinnearbeid i Trondheim, var det vanlig at mange av disse kvinnene arbeidet hjemme eller i private hjem, i systuer eller små butikker, og noen arbeidet også på fabrikk.¹¹⁹ Unntaket var en ugift som arbeidet på kåpefabrikk og en enke på spindhuset. Enken med arbeid på spindhuset – eller spinneriet – arbeidet nok på Halden Bomuldsspinderi & Væveri. Fabrikken ble en viktig arbeidsplass for kvinner i industrien på slutten av 1800-tallet. I tillegg ble flere kåpefabrikker etablert i 1870-årene, som vokste jevnt i løpet av tiåret, hvorav byen hadde fått tre kåpefabrikker i 1879.¹²⁰

To kvinner, en ugift og en enke, arbeidet med annet håndverk. Førstnevnte var nåtlerske og enken var hanskesyerske. Fredrikke Luft, nåtlerske, var 21 år gammel og født i Fredrikshald.¹²¹ Arbeidet som nåtlerske innebar å sy på overlæret på sko. I familiestilling var hun oppført som nåtlejomfru, som var en referanse til hennes arbeid i husholdet. Hun bodde i husholdet til Kristoffer Grønvold som var skomakermester. Fredrikke arbeidet for skomakeren. Husholdet besto også av seks andre personer: husfruen, sønnen, tjenestepike og tre menn som var oppført som «*læregut skomager*». At det var mange involvert i skomakerfaget, var ikke uvanlig for Fredrikshald. Byen hadde en rekke større verksteder og mange skomakere, som ikke bare var basert på lokalbehov, så verkstedene kunne selge utover hele Smålenene og i de svenske grensedistriktene.¹²²

To ugifte arbeidet på fabrikker som ikke var tilknyttet tekstilnæringen i utvalget. En kvinne arbeidet på boktrykkeri og en i fyrstikkfabrikk. I folketellingen kommer det også fram at det var et meieri i området i 1875. Fredrikshald meieribolag hadde startet opp i 1872. To ugifte og en enke arbeidet i «*meieriets tjeneste*», som antagelig betydde at de arbeidet i produksjonen av meieriproduktene. En tredje ugift kvinne var meierske ved meieribolaget. Meierske var antagelig fagutdannet i forhold til de tre andre som bare var i meieriets tjeneste.

---

¹¹⁹ Moum. 1981.: 15

¹²⁰ Eliassen og Hansen. 2014: 204

¹²¹ <https://www.digitalarkivet.no/census/person/pf01052004007181> (Sist aksessert 06.05.20)

¹²² Bjørndal. 1998: 80-81

Meiersken var fra Skåne, i Sverige, som var lengre unna enn mange av de andre kvinnene fra Sverige som kom fra nære grenseområder.

Gina Olsen arbeidet på boktrykkeri.¹²³ Hun var 16 år gammel og født i Sarpsborg. I familiestilling var hun oppført som datter, så hun bodde fortsatt i samme hushold som sin familie. I folketellingen sto det bare at hun arbeidet på et boktrykkeri. Det sto ikke noe om hvilke arbeidsoppgaver hun hadde der. En mulighet som åpnet seg opp for flere kvinner i boktrykkeriene, var å være setterske. Ingrid Andersgaard skrev om konflikten mellom arbeiderne i boktrykkeriene i Kristiania på slutten av 1870-tallet.¹²⁴ Kvinnene var billigere arbeidskraft enn mennene, og ettersom boktrykkeriene opplevde en økende etterspørsel etter bøker i 1870-årene, ble det større konkurranse mellom trykkeriene. Flere satset på billigere og ufaglært arbeidskraft, blant annet kvinner. At Gina Olsen dukket opp som arbeider på boktrykkeri alt i 1875 er interessant. Det kan tyde på at overgangen fra boktrykking som et håndverk etter laugprinsipper, til masseproduksjon hadde kommet eller var på vei i Fredrikshald allerede i 1875.

3.5 Offentlig og privat tjenesteyting

Kvinnene innen offentlig og privat tjenesteyting arbeidet innen yrker som funksjonærer og ansatte i kommune og stat og i det private næringslivet.¹²⁵ Typiske yrker kunne være kasserer, bokholderske eller kontordame, men gruppen inneholdt også sykepleiere, telegrafistinner, lærerinner og bibliotekarer. I Fredrikshald var 15 ugifte kvinner og 5 enker som hadde slike yrker, de utgjorde tre prosent alle i utvalget. For å undersøke kvinnene i offentlig og privat tjenesteyting kan vi se på dem mer detaljert i fire underkategorier; Skolevesenet, helse, kommunikasjon og andre i privat eller offentlig tjenesteyting.

Det var mange privatskoler i Fredrikshald, ifølge Forstrøm så «Vrimlet det av dem» den første halvdel av 1800-tallet.¹²⁶ I 1820 hadde alt Fredrikshald tre skoler, med unntak av garnisonsskolen; den offentlige borgerskole, den private borgerskole og fattigskole.¹²⁷ I 1848 kom loven hvor allmueskolen ble åpnet for alle i byene, men private skoler og undervisning fortsatte som før. I utvalget arbeidet ti kvinner innen skolevesenet, alle var ugifte. Lærerinnene

---

¹²³ <https://www.digitalarkivet.no/census/person/pf01052004007106> (Sist aksessert 06.05.20)

¹²⁴ Ingrid Andersgaard, «Settersker og typografer – splittelsen mellom menn og kvinner» I *Kvinner selv -: syv bidrag til norsk kvinnehistorie* Red. Ida Blom og Gro Hagemann (Oslo: Aschehoug, 1982), 22-23

¹²⁵ Moum. 1981: 16

¹²⁶ Forstrøm. 1915: 291

¹²⁷ Eliassen. 2004: 381

i utvalget var hovedsakelig tilknyttet private skoler eller selvstendig undervisning i 1875. Dette var ikke så rart, siden lærerinnene hadde fått offisiell adgang til å undervise i den offentlige skolen - allmueskolen – i 1869.¹²⁸ Med endringen av skoleloven, ble også allmueskolen i Fredrikshald delt opp i 1869, og det ble opprettet en gutteskole og en pikeskole i Fredrikshald. Fram til dette hadde det vært blandingsklasser, mens fra nå av fikk jentene undervisningen sin i borgerskolen på sydsiden av byen.¹²⁹

Ifølge Skoleinspektør Forsøm, var det en større utskiftning og gjennomtrekk av lærerinner i Fredrikshald på starten av 1870-årene.¹³⁰ Dette kan i en viss grad gjenspeiles i utvalget mitt, hvor halvparten av lærerinnene var født i andre byer; som Kristiania, Grimstad og Kongsberg. En av de var Anna Amalie Kleve som var 21 år, lærerinne og født i Kongsberg.¹³¹ I familiestilling sto hun som logerende, som betydde at hun leide eller bodde på stedet i en lengere eller kortere periode. Anna var også den eneste i utvalget som arbeidet i allmueskolen, resten arbeidet selvstendig eller på private skoler. Anna Kleve dukket ikke opp i folketellingene igjen, men siden hun var losjerende kan vi anta at hun var en av lærerinnene som bare var i byen en kort periode.

I utvalget arbeidet fire ugifte og fem enker med helse og omsorg. De ugifte og enkene hadde mange av de samme stillingstitlene, hvor tre ugifte og to enker var gangkoner og en ugifte og en enke var jordmor. I tillegg var det to enker som var våkekone. Våkekone og gangkone var ufaglærte tjenestekvinner med enkel kunnskap om sykdom og hygiene, og kan betegnes som en tidlig form for sykepleier.¹³² De var ofte eldre kvinner fra arbeiderklassen som var enker.¹³³ Dette mønsteret stemmer ganske godt med resultatet i utvalget mitt, hvor de fleste var eldre kvinner. Unntaket var en ugift gangkone som var 25 år gammel. En grunn til at hun var så ung kan være at moren hennes også var gangkone, og 25-åringen kan på den måten ha fått kunnskap om yrket. Til forskjell fra de ufaglærte gang- og våkekonene, var jordmødrene i utvalget faglært arbeidskraft. Jordmorreglementet i 1810 hadde lagt grunnlaget for framveksten av faglært jordmødre i Norge.

---

¹²⁸ Hagemann. 1992: 70-71

¹²⁹ Eliassen og Hansen. 2014: 65-67

¹³⁰ Førstrøm. 1915: 280

¹³¹ <https://www.digitalarkivet.no/census/person/pf01052004003130> (Sist aksessert 25.05.20)

¹³² Kari Martinsen og Kari Wærness. *Pleie uten omsorg*. (Oslo: Pax forlag A/S, 1979), 10

¹³³ Martinsen og Wærness. 1979: 10

Ingen arbeidet med kommunikasjon i 1875 i utvalget og det var bare en ugift kvinne i privat tjenesteyting med yrke *lesebibliotek*. Lesebiblioteket var, ut ifra folketellingen, tilknyttet barneasylet i Fredrikshald og var en av de mindre bibliotekene i byen. Byen hadde fra 1833 hatt et allmuebibliotek og flere andre små bibliotek ble åpnet fram til det første offentlige bibliotek åpnet i 1876.¹³⁴

3.6 Varehandel

Fredrikshald hadde et rikt næringsliv på midten av 1800-tallet, med mye handel med det norske oppland og det indre svenske oppland.¹³⁵ Mellom 1839 og 1880 kom det en rekke lover som ga ugifte kvinner og enker flere rettigheter til å drive næringshandel. Før disse lovene kom hadde kvinner allerede drevet med handel. Enslige stillede kvinner hadde drevet med handel, blant annet som «*høkere*» som var personer som drev handel, men mest småhandel som vesentlig solgte matvarer.¹³⁶

Ingen arbeidet med kommunikasjon i 1875 i utvalget og det var bare en ugift kvinne i privat tjenesteyting med yrke *lesebibliotek*. Lesebiblioteket var, ut ifra folketellingen, tilknyttet barneasylet i Fredrikshald og var en av de mindre bibliotekene i byen. Byen hadde fra 1833 hatt et allmuebibliotek og flere andre små bibliotek ble åpnet fram til det første offentlige bibliotek åpnet i 1876.¹³⁷

I utvalget var fem ugifte og ti enker oppført som handlende eller butikkinnehavere. Alle enkene innen handel drev selvstendig i større eller mindre skala. Det at kvinnene var oppført som handlende betydde at de kunne drive selvstendig handel som kunne være i forretning, som torghandel eller enkeltmannsvirksomhet. Blant de ugifte var tre av fem handlende uten noen spesifisering av hva de solgte, og av de to siste var en motehandlerinde og en hadde blomsterbutikk. Den sistnevnte blomsterbutikken ble drevet sammen med moren til den ugifte, som var enke og en del av utvalget, så mor og datter arbeidet sannsynligvis i butikken sammen. Av de andre enkene var seks oppført som handlende, hvorav to drev handel med brennevin. I

---

¹³⁴ Arvid Johanson, *Halden bibliotek gjennom 100 år ... 1876-1976*. (Halden: Baardsen & Co. A.S ,31.januar 1976), 9-14

¹³⁵ Det norske oppland omfattet indre Smålenene amt som: Berg, Idd, Marker, Skjeberg, Rakkestad og tildes Trøgstad, Rødnes og Høland. Det svenske oppland var de sydligste delene av prestegjeldet Värmland, hele Dalsland og Bohuslän. (Forstrøm. 1915: 50)

¹³⁶ Martin Jørgensen og Hieronymus Heyerdahl. *Haldens Handelsstand forening gjennom 75 år, 10.juli 1857-10.juli 1932*. (Halden: E.Sem trykkeri, 1932): 33-34

¹³⁷ Johanson. 1976: 9-14

tillegg hadde en kvinne garnhandel og to hadde egne forretninger; en gullsmedforretning og en bokhandel.

Helene Mathea Fogth var en av enkene som drev egen butikk, garnhandel, i utvalget i 1875.¹³⁸ I boken «800 Haldenprofiler» av Edvin Haug, sto det oppført at Helene Fogth sin datter, Laura Henriette Fogth, startet sin egen forretning i Halden i 1872. Forretningen drev med garn, broderi og liknende.¹³⁹ I folketellingen i 1875 var det Helene Fogth som sto oppført med garnhandel og husleie. Hennes to barn, Laura og Antonine, var oppført som forsørget av moren, derfor ble døtrene kategorisert som hjemmeværende. I 1865 var ikke Helene oppført med noe yrke, men hennes mann, Jan Fredrik Fogth var handelsborger.¹⁴⁰ Dermed kan det bety at Helene Fogth overtok mannens handelsbrev etter at han døde. Ifølge boken «800 Haldenprofiler» flyttet datteren, Laura, til Fredrikstad i 1882 og startet opp en liknende forretning der.¹⁴¹ Det kan tyde på at Laura enten drev butikken med sin mor, eller at hun overtok forretningen i Fredrikshald, men senere enn det som sto i boken *800 Haldenprofiler*. Det er vanskelig å vite arbeidsfordelingen bare ved å bruke folketellingen, trolig hjalp begge døtrene til i husholdet og forretningen.

3.7 Ulike måter å livnære seg på: Fattigvesenet, egne midler og andre forsørgere

Mange av kvinnene livnærte seg gjennom andre ordninger enn arbeid. Fra 1850 til slutten av 1870-årene hadde antallet fattige steget fra rundt 400 til over 800 i Fredrikshald.¹⁴² Flere private stiftelser ble opprettet i 1850- og 1860-årene som et tilbud i tillegg til det offentlige fattigvesenet. Kvinner fra øvre sosiale lag og kvinner fra kirkesamfunn og misjoner tok mye ansvar for de fattige og trengende i samfunnet. Mange kvinner klarte seg med hjelp fra sine barn eller med støtte fra andre velgjørere i samfunnet.

Blant de 37 kvinnene som fikk understøttelse av fattigvesenet i 1875 var det 33 enker og bare fire ugifte kvinner. De som fikk fattigstøtte var gjerne eldre kvinner, men alderen på de varierte fra 31 til 90 år. Ifølge Anne-Lise Seip i boken «*Sosialhjelpsstaten blir til*», var det ulike grunner til hvorfor mennesker endte opp med fattigstøtte på 1800-tallet. Ifølge Seip var ofte

---

¹³⁸ <https://www.digitalarkivet.no/census/person/pf01052004006512> (Sist aksessert 14.05.20)

¹³⁹ Edvin Haug, *800 Haldenprofiler – En samling biografier omfattende Haldensere etter 1900 (født før 1886)* (Halden: Baardsen & Co. 150), 151

¹⁴⁰ <https://www.digitalarkivet.no/census/person/pf01037979003984> (Sist aksessert 15.05.20)

¹⁴¹ Haug. 1950: 151

¹⁴² Eliassen og Hansen. 2014: 44

sykdom årsaken til at de trengte støtte fra fattigvesenet og alderdom var gjerne det som bidro til at de forble avhengig av støtten.¹⁴³

Gina Olsen (69 år) og Christine Smith (76 år) var begge enker og oppført med fattigavdrag i 1875.¹⁴⁴ Ingen av kvinnene var født i Fredrikshald; Gina var født i Kristiania og Christine var født i Strømstad i Sverige. Det var bare de to i husholdet, men likevel var det mange mennesker som bodde på samme adresse og mange var enker. I «*Haldens historie*» nevner Eliassen at på grunn av plassproblemer på sykehuset, ble fattige kvinner flyttet til en arbeiderbolig på Busterud.¹⁴⁵ Gina og Christine og mange av de andre enkene, oppholdt seg sikkert på denne fattigboligen fordi da Christine Smith døde i 1879, var hennes bosted oppført som stiftelsen Busterud.¹⁴⁶

Mange kvinner livnærte seg også av egne midler i 1875. I mitt utvalg var det seks ugifte og 26 enker som hadde formue, egne midler eller eiendom/bygårder som de levde av. I tillegg var det også en del kvinner som ikke hadde egne midler, men heller ikke fikk fattighjelp. To ugifte og 16 enker ble forsørget av familie, slekt eller andre velgjørere. En av disse kvinnene var Valborg Ledemark, som ble forsørget av hennes avdøde manns brødre som var skipper.¹⁴⁷ Valborg var bare 44 år i 1875, men hadde ansvar for et stort hushold. I husholdet var hun oppført med syv barn i laderen 5-17 år) og en tjenestepike. Familien dukker bare opp i folketellingen fra 1875, og seinere finner man ikke informasjon om familiene. Det kan det tyde på at hele familien utvandret fra Fredrikshald eller at familienavnet ble endret.

3.8 Andre yrker

Under andre yrker finner vi kvinnene som ikke passet inn i de andre kategoriene. Totalt var det seks ugifte kvinner og fire enker som hadde annet type arbeid. De var oppført med «*dagsarbeid*» eller «*forskjellig type arbeid*» eller som bare «*arbeider*». Alle de ugifte kvinnene arbeidet med dagarbeid, mens tre av enkene hadde samme stillingsbetegnelse. Dagarbeidere og arbeidere var engasjert for en kortere periode, dette kunne også være knyttet til sesongbasert arbeid. Den fjerde enken, 65 år gamle Marie Bodahl fra Sverige, arbeidet med kjøring.¹⁴⁸ Hun var oppført i samme hushold som sine barn og barnebarn. Med dette yrket, fraktet hun trolig

---

¹⁴³ Seip. 1994: 142

¹⁴⁴ <https://www.digitalarkivet.no/census/person/pf01052004005687> (Sist aksessert 15.05.20)

¹⁴⁵ Eliassen og Hansen. 2014: 39

¹⁴⁶ <https://www.digitalarkivet.no/view/267/pg0000000754751> (Sist aksessert 15.05.20)

¹⁴⁷ <https://www.digitalarkivet.no/census/person/pf01052004002634> (Sist aksessert 06.05.20)

¹⁴⁸ <https://www.digitalarkivet.no/census/person/pf01052004006651> (Sist aksessert 06.05.2020)

forskjellige varer med hest og vogn, både innad i byen og ut av byen. I husholdet til Marie var husfaren skipsfører, så han var antagelig borte i perioder på båten. Marie var trolig moren til husfaren, siden hun var cirka tretti år eldre og hadde samme etternavn som resten av husholdet. I tillegg besto husholdet av husmor, sønnen hennes og en tjenestepike. Det kan tenkes at kjøring kan ha vært en ekstrainntekt for familien, mens husfaren var borte for en periode.

3.9 Forskjeller mellom ugifte kvinner og enker i fødested og alder

De ugifte kvinnene var en stor gruppe i utvalget og halvparten var født i Fredrikshald. En fjerdedel av de ugifte var registrert født i Smålenene amt, men ikke regnet med i Fredrikshald. 13 prosent av de ugifte var født i Sverige og av de arbeidet 61 av 65 i personlig tjenesteyting, de aller fleste var tjenestepiker. Sven G. Eliassen nevner i heftet *Kvinnens kår og kamp for likeverd*, at de svenske kvinnene som kom til Norge for arbeid enten tok seg arbeid i personlig tjenesteyting eller i industrien.¹⁴⁹ Resten var født andre steder i Norge.

Blant de 121 hjemmeværende ugifte kvinnene var 92 født i Fredrikshald.¹⁵⁰ Det vil si at blant de hjemmeværende hadde flertallet Fredrikshald som fødested. Den nest største kategorien for de ugifte kvinnene som var født i Fredrikshald var personlig tjenesteyting. Det var også en tydelig tendens blant de som var født i Fredrikshald at mange tok arbeid innen industri og håndverk. Hvis man ser dette opp mot kvinnene som var født i Smaalenene utenom Fredrikshald, det vil si hovedsakelig i nærliggende bygder, arbeidet flesteparten av dem innen personlig tjenesteyting (87 av 252). Det var klart den største yrkeskategorien for de ugifte som kom fra nærliggende områder. Det var nok i sammenheng med at det trengtes færre hender i huset enn før i bygdene, og kvinnene som ble til overs dro til byene.¹⁵¹

En tredjedel av enkene i utvalget var født i Fredrikshald, og en fjerdedel fra Smaalenene (utenom Fredrikshald), mens en femtedel av enkene var født i Sverige. Enkenes fødested var mange ulike steder. Siden enkene utgjorde bare 123 av utvalget i denne undersøkelsen er det vanskeligere å se noen tydelige tendenser til sammenheng mellom yrkeskategori og fødested.

De ugifte kvinnene var hovedsakelig unge og yngre enn enkene. De fleste var under 25 år (293 av 493), og ble færre jo eldre de ble. De ugifte under 25 år arbeidet hovedsakelig i personlig tjenesteyting eller var hjemmeværende. Innen offentlig og personlig tjenesteyting var

---

¹⁴⁹ Eliassen. 2013: 36

¹⁵⁰ Vedlegg 1, 1875, tabell 1

¹⁵¹ Lunden. 1978: 137

de fleste, 10 av 15, mellom 25 og 49 år. Mange av yrkene innen denne kategorien hadde for alvor begynt å øke fra 1850 og 1860-tallet, og flere av de krevde litt utdanning eller hadde krav om en viss kompetanse. Dette var arbeid for kvinner som hadde tatt kurs eller fått en lengere utdanning. Hvis vi ser på de eldste ugifte kvinnene, de over 70 år, var nesten halvparten avhengig av lønngivende arbeid. Fem over 70 år livnærte seg via offentlig eller privat understøttelse, mens fem arbeidet innen personlig og offentlig tjenesteyting.¹⁵²

Enkene som var i lønnet arbeid, var yngre enn enkene som ble understøttet av fattigvesenet eller familie. Av enkene over 70 år livnærte de fleste seg gjennom fattigvesenet eller egne midler. Hvis vi regner med alle enkene over 70 år, som livnærte seg av fattigvesenet, egne midler eller forsørget av andre, var det 19 av 28. Enkene var i større grad avhengig av andre måter å livnære seg på enn det de ugifte var. Derfor var det flest enker som fikk hjelp av fattigvesenet, samt hadde andre forsørgere eller egne midler. Ifølge Seip var kvinnene som fikk hjelp av fattigvesenet gjerne syke, gamle eller arbeidsuføre, så de måtte ha hjelp for å greie seg.¹⁵³ De med egne midler hadde eiendom eller penger så de greide seg på egenhånd uten støtte fra andre.

3.10 Oppsummering

Det var forskjeller mellom ugifte kvinner og enker i yrkesvei i utvalget. I 1875 arbeidet flest ugifte kvinner innen personlig tjenesteyting, mens hjemmeværende døtre var den nest største gruppen. En betydelig del av de ugifte arbeidet også med industri og håndverk og i offentlig og privat tjenesteyting.

Enkene livnærte seg i større grad på andre måter, som understøttelse fra fattigvesen, familie og annet offentlig og privat hjelp. Innen personlig tjenesteyting var det også en del enker, men de arbeidet hovedsakelig med rengjøring eller losji og servering, mens de ugifte var tjenestepiker. I tillegg var den en del enker som eide egne forretninger i 1875, flere enn blant de ugifte. En av grunnene til dette kan være fordi de arvet forretningene etter mannen deres, eller som Edith Sparks skrev – enkene tok flere sjanser fordi de ikke hadde noe annet valg.

I kapittel 3 har vi sett på hvilke yrker de ugifte kvinnene og enkene hadde i Fredrikshald i 1875. Personlig tjenesteyting var den største yrkeskategorien for ugifte kvinner og tjenestepike var det vanligste yrket. I tillegg var det også mange ugifte som var hjemmeværende i 1875. Vi

---

¹⁵² Se vedlegg 1, 1875, tabell 1, over Ugifte kvinners alder.

¹⁵³ Seip. 1994: 142

ser også tendenser til at flere unge og ugifte kvinner fikk mer utdanning og arbeid som krever en viss form for formell kompetanse som lærer eller jordmødre. Det var ikke så mange ugifte i fabrikkindustrien, men mange arbeidet med søm enten privat, i butikk eller på fabrikk. Blant enkene var det andre former å livnære seg på som var mest vanlig, enten gjennom fattigstøtte, egen midler eller andre som forsørget dem. En del enker drev også selvstendig handel eller hadde sine egne forretninger i 1875. Det var og en del innen rengjøring, søm eller helse og omsorg. Mange av disse var yrker som lå nært opptil kvinnes tradisjonelle oppgaver i husholdet.

Forskjellen mellom enkene og de ugifte var mest tydelig i alder, hvor de ugifte var unge og enkene var eldre. I tillegg var langt flere av de ugifte født i Fredrikshald eller i nærliggende byer, mens enkene sine fødesteder var mer spredt i Norge. Yrkesmessig var de ugifte i større grad i ulikt lønnsarbeid eller forsørget av foreldre. Enkene livnærte seg med hjelp av det offentlige, private eller egne midler, ellers arbeidet de i yrker hvor de kunne videreføre kunnskapen de alt hadde fra huslig stell av hjem.

Hvordan yrkene for de ugifte og enkene utviklet seg skal vi se nærmere på i neste kapittel. Vi skal se på hva og hvor kvinnene arbeidet i 1890, og trekke noen linjer i utviklingen fra 1875 og fram til 1890.

Kapittel 4: Yrkesaktive kvinner i 1890

I 1890 var andelen kvinner med lønnsarbeid på cirka samme nivå som i 1875. I 1890 var 90 prosent av kvinnene over 15 år i lønnet eller ulønnet arbeid, mens 35 prosent av kvinnene hadde lønnsarbeid.¹⁵⁴ Mellom 1875 og 1890 hadde det dessuten kommet mange nye lover og muligheter for kvinner innen utdanning og arbeidsliv.

I dette kapittelet redegjør jeg for hvilke yrker de ugifte kvinnene og enkene hadde i Fredrikshald Kjøpstad ved hjelp av folketellingen i 1890. På samme måte som i kapittel 3 vil jeg også se om det var noen mønstre mellom alder og yrkesvei og fødested og yrkesvei. Underkapitlene er inndelt på samme måte og i samme rekkefølge som i foregående kapittel for å gi en oversiktlig framstilling. Med utgangspunkt i nasjonal og lokal litteratur vil jeg presentere funnene og vise utviklingen i yrkesveien til de ugifte kvinnene og enkene. I tillegg vil jeg også presentere noen enkeltkvinner innenfor noen av yrkesgruppene.

4.1 Hva arbeidet kvinnene i Fredrikshald med i 1890?

Ved folketellingen i 1890 var 11 159 mennesker (5 979 kvinner og 5 180 menn) tilstede i Fredrikshald, og 7 248 av de var over 15 år.¹⁵⁵ Fredrikshald var nå ikke lenger den største byen i Smålenene, forbigått av Fredrikstad. Av totalbefolkningen i byen var 1739 ugifte kvinner og 1223 ugifte menn, som viser at det var et betydelig overskudd av kvinner blant de ugifte i 1890. Dette var tendensen i andre byer på samme tid, hvor mange ugifte kvinner flyttet fra bygda og inn til byen, og samtidig utvandret mange menn til Amerika.¹⁵⁶ Når det gjaldt antallet enker og enkemenn utgjorde enkene 506 til forskjell fra enkemenn som bare var 193.¹⁵⁷

Tabell 3 viser hvor mange kvinner det var i områdene jeg undersøkte, også her er enken og de ugifte det skal redegjøres for. Det var noen færre ugifte kvinner over 15 år i området i 1890 enn i 1875. Det hadde også blitt litt færre enker i området, men samtidig flere gifte kvinner.

---

¹⁵⁴ Ljones. 1979: 23 (Tabell 2.1)

¹⁵⁵ https://www.ssb.no/historisk-statistikk/folketellinger/folketellingen-1890/_attachment/inline/d2ef8968-b6a1-467a-beb7-bbbc9df793da:75b5165e85b8890102cc8f63dbcf5b10d859f55c/nos_iii_202.pdf: 44-45

¹⁵⁶ Hagemann. 2020: 230

¹⁵⁷ https://www.ssb.no/historisk-statistikk/folketellinger/folketellingen-1890/_attachment/inline/b69ea0ac-674a-436c-b199-589873c1ac76:473c38b0efe6fa34d633ab2d355d49e7e1221d9d/nos_iii_229.pdf :150 - 153

Tabell 3: Antall kvinner i undersøkelsesområdet, folketellingen for Fredrikshald kjøpstad 1890

ANTALL KVINNER I OMRÅDENE	
TOTALT ANTALL KVINNER	1238
TOTAL ANTALL KVINNER OVER 15ÅR	996
UGIFTE KVINNER OVER 15ÅR	506
ENKER	122
GIFTE KVINNER	340
UOPPGITT/ANNET	28

Kilde: Folketellingen 1890, Fredrikshald Kjøpstad

Tabell 4 gir en oversikt over hvilke yrkeskategorier ugifte kvinner og enker var registrert med i 1890. Kvinnene som ble oppgitt som besøkende eller midlertidig til stede i byen ble ikke ført opp i yrkesoversikten; 18 ugifte kvinner og fire enker. Kvinnene som ikke var oppført med yrke eller ikke hadde oppgitt sivilstand, ble oppført i kategorien «ikke oppgitt yrkesvei». I likhet med forrige kapittel, blir ingen av disse kvinnene diskutert videre i kapitlet.

Tabell 4: Ugifte kvinner over 15 år og enker kategorisert etter yrke i utvalget for Fredrikshald kjøpstad i 1890

YRKE	UGIFTE KVINNER	ENKER	TOTALT
PERSONLIG TJENESTEYTING	235	28	263
HJEMMEVÆRENDE	93	0	93
INDUSTRI OG HÅNDVERK	51	7	58
OFFENTLIG OG PRIVAT TJENESTEYTING	27	3	30
VAREHANDEL	25	10	35
FATTIGVESENET	7	16	23
EGNE MIDLER	20	18	38
ANDRE FORSØRGERE	13	32	45
ELEV/STUDENT	11	0	12
ANNET	2	1	3
IKKE OPPGITT YRKESVEI	4	3	7
SUM	488	118	606

Kilde: Folketellingen 1890, Fredrikshald Kjøpstad

4.2 Personlig tjenesteyting

Personlig tjenesteyting utgjorde fortsatt den største yrkesgruppen (43 prosent av utvalget) i 1890, 234 ugifte kvinner og 28 enker. Det hadde blitt færre ugifte i denne yrkesveien i 1890 enn i 1875, mens blant enkene hadde det blitt flere i denne yrkeskategorien. Mange arbeidet fortsatt som tjenestepike eller med stell i hushold, men flere nye yrker gjorde seg gjeldende for kvinnene innen personlig tjenesteyting i 1890.

184 av de ugifte kvinnene var tjenestepiker mens det derimot ikke var noen enker som var oppført som tjenestepike i utvalget i 1890. Tjenestepikene var gjennomsnittlig 27 år. Det å

være tjenestejente var fortsatt det mest vanlige arbeidet for kvinner innen personlig tjenesteyting, men også som yrkesvei i hele Norge. De i kategorien var enten tradisjonelle tjenestepiker, «*maanedspige*» eller «*enepige*»¹⁵⁸. Flere av kvinnene sto også oppført som tjenesteytende med husgjerning, men ingen var oppført med denne tilleggsinformasjonen i 1875. Grunnen til å bruke understreking i folketellingen at tjenestepiken arbeidet med husgjerning, kan ha vært å skille ut de som var tjenestepiker i husholdets økonomiske næringsvei og hjem, og de tjenestepikene som bare var tjenestepike i husholdet.

En ugift kvinne, Berthe Sofie Svendsen, var oppført som *maanedspige med bierverv badeoppsyn*.¹⁵⁹ Berthe var 47 år og født i Idd, et herred som grenset til Fredrikshald. Hun ble kategorisert i personlig tjenesteyting siden månedspike var understreket i folketellingen og trolig hennes hovedarbeid. Månedspike var arbeid som tjenestepike bare i en kortere periode, som kunne vare fra noen uker til en måned eller to. I folketellingen var hun understreket som hovedperson, og det var bare hun i husholdet. Siden hun arbeidet i kortere perioder i tjeneste, kan det hende at hun trengte en ekstrajobb for å understøtte seg selv.

I utvalget var det 48 ugifte og enker som arbeidet med annen personlig tjenesteyting, losji eller servering. 38 ugifte kvinner og ti enker arbeidet i hushold eller institusjoner med mer spesifikke stillingsbetegnelser enn tjenestepike. Disse var knyttet til private hjem og offentlige institusjoner eller serveringssteder. Til sammen var det 32 ugifte kvinner som arbeidet som husholderske eller var husjomfru, kjøkken- eller stuepike. Tre ugifte arbeidet som barnepike og to arbeidet med servering. En av barnepikene var oppført med arbeid på Hotell Halden, som sannsynligvis betydde at hun passet barna til gjestene på hotellet. Blant enkene var det seks som enten var husbestyrerinne eller husholderske. I tillegg var det fire enker som arbeidet med losji og servering i 1890. De var oppført med tittelen vertinne og arbeidet på kafe, spiserier eller overnattingsteder.

Marie Kristine Olsen var en av de ugifte som arbeidet med servering. Hun jobbet som oppvarningspike på hotell i 1890.¹⁶⁰ Oppvarningspike var ikke et begrep som fantes i utvalget i 1875. En oppvarningspike var en servitør eller serveringsdame, så det kan hende at Marie Olsen arbeidet på kafeen eller i spisesalen til hotellet.¹⁶¹ Hun var 40 år og oppført som enslig

---

¹⁵⁸ Enepige var en ung kvinne som var den eneste tjenestepiken i husholdet (Den danske ordbok: «Enepige») <https://ordnet.dk/ddo/ordbog?query=enepige> (Sist aksessert 27.04.20)

¹⁵⁹ <https://media.digitalarkivet.no/view/52669/9190> (Sist aksessert 15.05.20)

¹⁶⁰ <https://media.digitalarkivet.no/view/52669/8813> (Sist aksessert 15.05.20)

¹⁶¹ NAOB «Oppvarningspike» <https://naob.no/ordbok/oppvarningspike> (Sist aksessert 15.05.20)

losjerende og var ikke en del av noen av husholdene i samme gate siden hun var ført som hovedperson i folketellingen. Hun var fra Skee i Sverige og svensk statsborger, som kan tyde på hun kom til Fredrikshald for å arbeide.

Det var dobbelt så mange kvinner som arbeidet med rengjøring i 1890 enn i 1875, og som i 1875, var det flere enker (18) enn ugifte (13) som hadde rengjøring som yrkesvei. Enkene kunne ha forsørgeransvar for familie, så vasking kunne være enklere å kombinere slik type arbeid med familie eller barn. Den samme muligheten hadde de ikke hvis de arbeidet som tjenestepike, hvor man ble mer bundet i husholdet man arbeidet i. I folketellingen var også nesten samtlige av enkene oppført som husholdets overhode, enten ved at de var alene eller ved at de hadde et barn i husholdet. Det sistnevnte gjorde seg oftest gjeldende for enkene, mens de ugifte enten var enslige eller datter i familiens hushold.

4.3 Hjemmeværende kvinner

Nasjonalt var 11 prosent av kvinnene over 15 år hjemmeværende døtre i 1890.¹⁶² Dette var en liten nedgang i forhold til i 1875. I mitt utvalg var det også en nedgang i hjemmeværende kvinner mellom 1875 og 1890, fra 121 til 93 ugifte kvinner. De hjemmeværende var unge kvinner, 63 av 93 var under 25 år. De var oppført som datter i familiestilling, med unntak av noen få som var oppført som losjerende datter eller losjerende tilhørende familie.

Mange av de ugifte kvinnene sto oppført som *deltager i huslig gjerning* eller arbeidet med *huslig stell*. Det var flere med slike betegnelser i 1890 enn i 1875. Siden folketellingen i 1890 blant annet skulle beskrive den ervervede befolkningen, altså den arbeidende befolkningen, ble det presisert hvordan skjemaene skulle fylles ut når det gjaldt personer som var helt eller delvis forsørget. I 1890 skulle det beskrives hvilket arbeid personene i husholdet utførte.¹⁶³ Det ble dermed nødvendig å opplyse om de var sysselsatt med husstell eller annet i husholdningen. Foreldrenes eller søsknens arbeid, den som forsørget den hjemmeværende, ble også ført opp i tellingen på den hjemmeværende.

Søstrene Marie Ulrikka Berg og Julie Louise Berg var begge oppført med erverv *hjelp i huset og steller huset*.¹⁶⁴ Marie 51 år og Julie 45 år i 1890 og begge ble forsørget av broren

---

¹⁶² Ljones. 1979: 23. Tabell 2.1

¹⁶³ Roll-Hansen. 2012: 126

¹⁶⁴ <https://media.digitalarkivet.no/view/52669/8608> (Sist aksessert 15.05.20) og <https://media.digitalarkivet.no/view/52669/8609> (Sist aksessert 15.05.20)

Andres Berg. De var begge ført som hjemmeværende allerede i folketellingen i 1875, men da forsørget faren dem. Broren var oppgitt som urmaker både i 1875 og i 1890.¹⁶⁵ Moum bruker «hjemmedøtre» om kvinnene som ble en slags «tanter» hos søsknene og gikk på nåde hos dem.¹⁶⁶ Broren hadde ikke egen familie å forsørge, men likevel virket det som at søstrene arbeidet i hjemmet og gjorde et arbeid i husholdet.

4.4 Industri og håndverk

51 ugifte kvinner og syv enker arbeidet innen industri og håndverk. Det utgjorde ti prosent av kvinnene i utvalget, så det var en dobling fra 1875 hvor de utgjorde bare fem prosent. Alle deler av industri og håndverk økte i 1890 og for å se utviklingen i de ulike yrkene i denne kategorien, ser jeg nærmere de i tre undergrupper: søm, håndverk og fabrikkindustri.

I 1890 var det 40 ugifte og seks enker som arbeidet med tekstil, enten i private hjem, på fabrikker eller i forretninger. Det var større variasjon mellom yrkene innen tekstil i 1890 enn i 1875. Blant annet var det en økning av kvinner som arbeidet på kåpefabrikk, men også kvinner i bekledningsbransjen dukket opp for første gang; yrker som skreddere eller syersker i moteforretninger. Kåpeindustrien var viktig for Fredrikshald på 1880- og 1890-tallet. Kåper var Fredrikshalds viktigste eksportvare etter trelast, hvor mesteparten av eksporten gikk til Sverige. I utvalget var det 12 ugifte og en enke som sto oppført med arbeid på kåpefabrikk. Ifølge Eliassen skal kåpefabrikken ha sysselsatt cirka 200 mennesker i 1880-årene, mange av dem kvinner.¹⁶⁷ Blant kvinnene som arbeidet med tekstil, var åtte av 40 innen tekstil oppført som losjerende. Dette var både som enslig losjerende eller tilknyttet familien. Det var flest ugifte, men også en enke som var losjerende. Folketellingen ble gjort på vinteren, så de kan ha vært til hjelp i husholdet eller sesongarbeid som syng som kunne utføres på vinteren.¹⁶⁸

Innen annet håndverk var det tre ugifte og en enke. Enken arbeidet på ølbryggeri og de tre ugifte arbeidet som kransebinder, nåtlejomfru og setterske i 1890. Kvinnen som arbeidet som nåtlejomfru, arbeidet hos samme skomaker som ble nevnt i kapittel 3, Kristoffer Grønvold. Det var derimot ikke den samme kvinnen i 1890, som i 1875.

---

¹⁶⁵ <https://www.digitalarkivet.no/census/person/pf01052004006583> (Sist aksessert 15.05.20)

¹⁶⁶ Moum. 1981: 70

¹⁶⁷ Eliassen og Hansen. 2014: 199

¹⁶⁸ Moum. 1981: 24-25

Karen Olsen arbeidet som «*typografisk setterske*» ved folketellingen i 1890.¹⁶⁹ Setterske var en stillingsbetegnelse på de kvinnelige arbeiderne i setteriene på boktrykkeriet. Det var ikke oppført hvor Karen arbeidet, men i folketellingen bodde hun med far, mor og to søstre. Faren arbeidet som høvleriarbeider og søsteren som syerske. Karen arbeidet i trykkeri, som var en av flere nye muligheter i Fredrikshald på 1890-tallet. I Fredrikshald ble den moderne trykkeribransjen introdusert med Edvard Sem, som på 1890-årene etablerte ulike foretak, som bokbinderi, boktrykkeri og protokollfabrikk.¹⁷⁰ En annen arbeidsplass for setterske var i trykkeriet til avisene. I Fredrikshald var det to aviser i perioden, Fredrikshald Tilskuer og Smålenenes Amtstidene. Fredrikshald Tilskuer hadde et trykkeri i området som ble undersøkt, så Karen kan ha arbeidet på trykkeriet til avisen i 1890.¹⁷¹

I 1890 hadde kvinner som arbeidet på fabrikk økt i antall. Av de fire ugifte som arbeidet på fabrikk, med unntak av tekstil, var alle ugifte og oppført med arbeid på fyrstikkfabrikk. I Fredrikshald sitt tilfelle var dette «*Fredrikshald Tændstikfabrik*» som bidro til at mange fattige kvinner og barn fikk arbeid.¹⁷² Fabrikken lå derimot ikke innenfor bygrensen, men like utenfor i Berg herred, men var likevel en viktig del av industrimiljøet i byen. Kvinnene i utvalget som arbeidet på fabrikk var alle mellom 16 og 25 år gamle, så de var relativt unge.

I 1890 lå fortsatt Halden Meieribolag i samme område som i 1875, og alle kvinnene som arbeidet der var ugifte. En kvinne var meierske og tre var «*pige ved Fredrikshald meieribolag*». Dette tolket jeg som at kvinnene arbeidet med produksjonen av meieriprodukter. Alle fire kvinnene var oppført som tjenesteytende i familiestilling. Meiersken var fra Østerdalen, som kan tyde på at hun var hentet inn fordi hun var faglært arbeidskraft. Pikene som arbeidet i produksjonen, var alle fra Sverige. Alle de fire ugifte kvinnene var en del av et stort hushold knyttet opp mot meieribolaget. 15 mennesker var i husholdet, hvor seks var meieribestyreren med familie og tjenestepike, de resterende ni arbeidet ved meieriet. Av de tjenesteytende ved meieriet var det fem kvinner og bare to menn. Fjøsdrift og arbeid med melkeprodukter hadde tradisjonelt sett vært et kvinnelig domene, og dette påvirket sannsynligvis hvem som søkte seg til jobb i meieriet.¹⁷³ Slik sett var meieriet en videreføring av kvinnearbeidet.

---

¹⁶⁹ <https://media.digitalarkivet.no/view/52669/8181> (Sist aksessert 30.04.20)

¹⁷⁰ Eliassen og Hansen. 2014: 211

¹⁷¹ Frank Kiel Jacobsen. *Lokallhistorisk veiviser for Halden og Aremak*. (Rakkestad: Valdisholm forlag as, 1992), 56

¹⁷² Eliassen og Hansen. 2014: 201

¹⁷³ Sandvik. 2018: 137

4.5 Offentlig og privat tjenesteyting

Kvinner innen offentlig og privat tjenesteyting økte mellom 1875 og 1890. 27 ugifte kvinner og tre enker arbeidet innen denne kategorien i utvalget i 1890, dette utgjorde 5 prosent av de ugifte og enkene. På samme måte som i kapittel 3 kan vi se på kvinnenenes yrker i fire underkategorier: Skolevesenet, helse, kommunikasjon og andre ansatte i privat eller offentlig tjenesteyting.

I 1890 var flere kvinner enn menn ansatt i den offentlige skolen i Fredrikshald.¹⁷⁴ Skoleloven av 1889, omdøpte allmueskolen til folkeskolen og skolegangen ble utvidet til å bli sjuårig.¹⁷⁵ Skolen skulle være for alle det vil si fra alle lag av folket. Fortsatt var det en del private skoler i Fredrikshald, men antallet gikk ned fra 1880- og 1890-årene.¹⁷⁶ I utvalget var det 20 ugifte kvinner som arbeidet innen skolevesenet, ingen enker. 18 var lærerinner, en var skolebestyrer og en oppasser ved pikeskole. Fem arbeidet på folkeskolen, en på byens barnehjem, tre var lærerinner på byens kommunale pikeskole og tre på privat skole. I tillegg var det et par lærerinner som underviste i musikk, mest sannsynlig arbeidet disse kvinnene også på privatskoler eller ga privat undervisning, siden de ikke var oppført med arbeid på en skole. I folketellingen var kvinnene oppført som datter, husholdets overhode eller enslig losjerende. Fire av 20 lærerinner var enslig losjerende, de jobbet alle i folkeskolen. Grunnen til at det ikke var noen enker i utvalget som var lærerinner, kan være fordi det krevde kurs og utdanning. Siden enkene tradisjonelt sett var eldre, kan det være at mange av de ikke oppfylte kravene og dermed var yrket uaktuelt for dem.

I Fredrikshald hadde det vært et sykehus siden 1834 (Ebeneser sykehus fram til 1901). Først på 1880-tallet fikk sykehuset to diakonisser fra Kristiania som faglært arbeidskraft utenom legen.¹⁷⁷ Sykehuset lå utenfor området som var en del av mitt utvalg, så det kan være en forklaring på hvorfor det var langt færre innen helsestell utvalget mitt. To kvinner i 50-årene arbeidet innen helse i 1890; en enke arbeidet som våkekone og en ugift kvinne var jordmor. Våkekoner ble leid inn som ekstrapersonale for å våke over de syke om natten, så en mulighet var at de ble innleid for å avlaste pleiersken eller fordi noen var ekstra syke.¹⁷⁸ Derfor kan

---

¹⁷⁴ Forstrøm.1915: 283

¹⁷⁵ Myhre. 2015: 280

¹⁷⁶ Forstrøm. 115: 291-297

¹⁷⁷ Eliassen og Hansen. 2014: 39-40

¹⁷⁸ Åshild Fause og Anne Michaelsen. *Et fag i kamp for livet: Sykepleiefagets historie i Norge*. (Bergen: Fagbokforlaget, 2002), 111

våkekonen ha hatt sporadisk arbeid på sykehuset i 1890, eller i det private. Ved at det fortsatt var brukt våkekone i 1890 kan bety at det fortsatt ikke var nok faglært helsearbeidere i byen.

Det var heller ikke så mange kvinner i utvalget som arbeidet med kommunikasjon i 1890. Telegrafverket var et helt nytt arbeidsfelt på 1800-tallet. Fredrikshald hadde en av de fire første opprettede hovedstasjonene i telegrafvesenet i landet.¹⁷⁹ Likevel var det bare to ugifte som var oppført med arbeidet «*telegrafistinner i jernbane*» i 1890. De ugifte var begge i trettiårene og født i Kristiania.

I utvalget var det fire ugifte og to enker som var ansatt i andre yrker innen privat eller offentlig tjenesteyting. To ugifte arbeidet med leiebibliotek, en var fotografistinde og en hos brandforsikringsbyrå. Også blant enkene var den en som arbeidet hos et brandforsikringsbyrå, og en var kontoroppasser. Kvinnene som var oppført med brandforsikringsbyrå som yrke, var ikke i familie, og det sto heller ikke hva selve arbeidet gikk ut på.

4.6 Varehandel: kvinner eier egne forretninger

Den gamle butikkhandelen og torvtrafikken i Fredrikshald gikk igjennom en omveltning i 1880-årene.¹⁸⁰ Da den nye kommunikasjonslinjen, Smaalenenesbanen-Dalslandsbanen, ble opprettet på slutten av 1870-årene, mistet Fredrikshald sin karakter som opplagsplass for svenske varer. Mange dro isteden forbi Fredrikshald og til Kristiania, noe som førte til at torvtrafikken og de handlendes omsetning avtok.¹⁸¹ Det ser likevel ikke ut til å ha påvirket kvinnene i utvalget i særlig stor grad, siden antall kvinner i varehandelen hadde økt fra 1875 til 1890. Fra 1880-årene blir butikker viktige arbeidsplasser for mange kvinner fra middelklassen. Mange av stillingene kunne kreve middelskoleeksamen, som kostet penger. Kvinnene som jobbet som ekspeditrise tjente best i de finere butikkene, men for de fleste kvinnene var imidlertid dagene lange og lønnen lav.¹⁸²

I 1890 arbeidet 25 ugifte og 10 enker i varehandel. Antall ugifte hadde økt fra åtte i 1875. Den store økningen skyldtes hovedsakelig at flere ugifte hadde fått stillinger som butikkdame, butikkjomfru og ekspeditrise. Det var 14 ugifte med disse yrkestitlene i utvalget, hvorav to var oppført som ekspeditrise. Yrket som ekspeditrise var et nytt kvinneyrke som

---

¹⁷⁹ Forstrøm. 1915 :171

¹⁸⁰ Forstrøm. 1915: 105

¹⁸¹ Forstrøm. 1915: 105-106

¹⁸² Moum. 1981: 58

vokste sterkt fra 1880-årene.¹⁸³ De ugifte kvinnene i disse stillingene var unge, de fleste under 30 år, og den eldste i utvalget var 36 år.

I 1890 var det ti ugifte kvinner som drev selvstendig handel eller eide butikker, mens det i 1875 var det ingen ugifte som var registrert med dette som yrkesvei. De drev handel med blomster, klær og matvarer, i tillegg til noen som bare var oppgitt som handlende. Alle de ti enkene var selvstendig næringsdrivende og var handlende eller drev forretninger, hovedsakelig innen manufaktur og tekstil, men også melkehandel.

Tre ugifte søstre drev handel sammen i 1890. De var oppført med stillingen «*lever av en leiegård samt strikkeforretning*». Siden de sto oppført med to næringsveier, gikk jeg ut ifra at de ikke kunne leve av inntekter fra leiegården. Dermed tok jeg utgangspunkt i strikkeforretningen som deres hovedinntektskilde. I folketellingene står det at Jakobine Sophie Johannesen var familiens overhode, var 55 år i 1890.¹⁸⁴ Hanna Emilie Johannesen 52 år og Bolette Charlotte Johannesen 51 år arbeidet med det samme og de står oppført som søster i familiestilling.

Innen varehandel var det en tydelig forskjell mellom de ugifte kvinnene og enkene. Ingen enker var oppført som butikkjomfru eller ekspeditrise. Flere av disse yrkene var yrker som økte i omfang på slutten av 1800-tallet og flere av yrkene var knyttet til den voksende middelklassens kvinner. Jobben krevde gjerne litt skolegang. Flere ugifte kvinner hadde muligheten til å ta lengere utdanning og arbeide i ulike forretninger.

4.7 Ulike måter å livnære seg på: Fattigvesenet, egne midler og andre forsørgere

I folketellingen i 1890 var det 40 ugifte kvinner som ble forsørget gjennom offentlig eller privat støtte, mot bare fire i 1875. For enkene var fortsatt dette den viktigste måten å livnære seg på, 66 enker i 1890 mot 33 i 1875.

Antall ugifte kvinner som fikk støtte av fattigvesenet hadde økt fra fire i 1875 til syv kvinner i 1890, mens antall enker som fikk fattighjelp hadde gått ned fra 33 til 16. Kvinnene som fikk fattigstøtte var godt voksne eller eldre kvinner, de aller fleste over 50 år, men noen også i 40-årene. De ugifte hadde forskjellige familiestillinger, mens enkene var som regel oftest oppført som husholdets overhode, enten med barn eller at de var alene. Noen av enkene var oppført med strikking, vasking eller matlaging i tillegg til å få støtte av fattigvesenet. Disse

---

¹⁸³ Moum. 1981: 16

¹⁸⁴ <https://media.digitalarkivet.no/view/52669/4244> (Sist aksessert 18.04.20)

enkene ble også ført opp under fattigvesen, siden de antagelig ikke tjente nok penger på ekstraarbeidet og måtte få ekstra støtte av de offentlige. Flere av enkene bodde også på samme adresse i 1890 som i 1875. Mot slutten av 1800-tallet og etter århundreskiftet ble det etablert flere gamlehjem og pleiehjem for eldre i byen, både av offentlige og private initiativ. Alt i 1880-årene hadde fattiganstalten i Fredrikshald blitt omgjort til gamlehjem.¹⁸⁵ Siden mange av de fattige også var gamle, bodde sannsynligvis flere av enkene med fattighjelp på gamlehjemmene som oppsto i perioden.

I 1890 livnærte 20 ugifte og 18 enker seg på sine egne midler i Fredrikshald. I kategorien egne midler finner vi kvinner som var ført opp med eiendom, formue, eller egne midler oppgitt som yrkesvei. De ugifte kvinnene i alderen 19 til 70 år var hovedsakelig oppført med egne midler. Slik det kommer frem i folketellingen virket det som at enkene ofte levde av erstatningssum eller livrente fra mannen, selv om også en stor andel var oppført med egen kapital eller midler. I tillegg var det også en kvinne som var oppført som deleier i trelastforretning, noe som kan tyde på at hun var deleier i forretningen. I 1854 fikk kvinner og menn lik arverett, men også før 1854 hadde enker kunne overta sin avdøde manns forretning.¹⁸⁶ Kvinnen som var deleier i trelastforretningen kan bety at hun var passiv eier, men det behøver ikke bety det.

De som ikke ble understøttet av det offentlige eller hadde egne midler falt under kategorien som ble forsørget av andre. Dette kunne være slekt eller understøttelse av privatpersoner eller private stiftelser, som eksempel ved legater. I 1890 var det 13 ugifte og 32 enker som ble understøttet av andre. Det var flere som ble understøttet av slekt og privatpersoner i 1890 enn i 1875. I 1890 var det første gang legat dukket opp som en måte å livnære seg på i utvalget. Legat var en pengegave fra en enkeltperson eller stiftelse, som gikk til personer som oppfylte bestemte kriterier.¹⁸⁷ I 1890 var det fire ugifte og syv enker hvor legat var oppført under yrke. På 1860-tallet hadde det vært en damekomite som hadde arbeidet for legater for ugifte kvinner av embets- og borgerklassen i Fredrikshald. Et slikt fond ble opprettet

---

¹⁸⁵ Eliassen og Hansen. 2014 : 45

¹⁸⁶ Blom og Tranberg. 1985: 150-151

¹⁸⁷ NAOB «legat» https://naob.no/ordbok/legat_1 (Sist aksessert 12.06.20)

i 1878, men det kom også andre legater som gjaldt for enslige kvinner i siste halvdel av 1800-tallet.¹⁸⁸

Marthe Nielsen 94 år og var den eldste i utvalget i 1890. Hun ble understøttet av sin tidligere arbeidsgiver, og var oppført som tjenesteytende i familiestilling.¹⁸⁹ Det så ut som Marthe hadde arbeidet lenge hos familien Baastad i Fredrikshald. Helt tilbake i folketellingen i 1865 dukket Marthe opp, da som barnepike hos familien Baastad.¹⁹⁰ I folketellingen i 1890 stod hun fortsatt oppført som tjenesteytende i husholdningen, men det sto understreket at hun var helt forsørget av husmoren i husholdet. Siden hun var så gammel, arbeidet hun nok ikke lenger som tjenesteytende, men som det kommer fram av folketellingen, var hun forsørget av husmoren som hun hadde arbeidet hos i flere tiår.

4.8 Skoleelever

I 1875 var det ingen kvinner som var oppført som elev, men i 1890 var det 11 ugifte kvinner som var oppført som elev i folketellingen for Fredrikshald. Flesteparten av disse kvinnene var mellom 15 og 16 år gamle og samtlige var oppført som datter i familiestilling og elev under levevei. Jenter og kvinner fikk flere muligheter innen utdanning, og skolegangen ble lengere. Spesielt med skoleloven av 1889, fikk barna ett år lengere skolegang.¹⁹¹ I tillegg åpnet universitet i 1884 opp for kvinner, så det ble mulig for kvinner å ta høyere utdanning i Norge.

4.9 Andre yrker

Totalt var det to ugifte kvinner og en enke hadde arbeid som falt inn under andre yrker. De ugifte var dagsarbeiderske og arbeiderske. Enken var oppført som «*jord-dagsarbeiderske*». To av kvinnene, arbeidersken og jord-dagarbeiderske, var begge oppført som losjerende, hvor en var enslig losjerende og en losjerende, men i familie med husholdet hun var oppgitt med. Begge var eldre kvinner fra Sverige. Siden de var losjerende, kan de ha vært i byen for sesongarbeid. Det var ikke uvanlig for svenske kvinner å komme til Norge for sesongarbeid. Bomullsspinneriet tiltrakk seg mange svenske jenter mens en del kvinner fikk seg også arbeid i jordbruket, hvor lønnen her var bedre enn i hjemlandet.¹⁹²

---

¹⁸⁸ Harald Bakke. Haldenhåndverkere gjennom 350 år. Halden Håndverksforrening. (Halden: E.Sem trykkeri, 1951) 225-227

¹⁸⁹ <https://media.digitalarkivet.no/view/52669/9064> (Sist aksessert 05.05.20)

¹⁹⁰ <https://www.digitalarkivet.no/census/person/pf01037979005321> (Sist aksessert 05.05.20)

¹⁹¹ Myhre. 2015: 280

¹⁹² Olving. 2007: 27-29

4.10 Mønstre mellom fødested og yrkesvei samt alder og yrkesvei

De ugifte kvinnene kom hovedsakelig fra Fredrikshald og 42 prosent av dem var født i byen. I 1890 var nesten like mange født i Smålenene (24 prosent, ikke medregnet Fredrikshald), som i Sverige (22 prosent). Antall ugifte fra Sverige hadde dermed gått kraftig opp fra 1875 tilsvarende tall var 13 prosent. 13 prosent av kvinnene oppgave et fødested utenfor Smålenene og Sverige.

De ugifte fra amtet, hovedsakelig fra nærliggende bygder, arbeidet fortsatt hovedsakelig innen personlig tjenesteyting, mange som tjenestepiker. Det samme gjaldt for de ugifte fra Sverige. Av de ugifte født i Fredrikshald, var flest hjemmeværende eller i personlig tjenesteyting, men arbeid innen industri eller håndverk hadde økt mye fra 1875. Det virket som flere unge satset på arbeid i fabrikk eller varehandel det vil si arbeid utenfor hjemmet/husholdet.

En større andel av enkene var født i Fredrikshald i 1890 (40 prosent), etter dette fulgte enkene fra amtet (32 prosent), og de fra Sverige og ellers i landet. Enkenes fødested ser ikke ut til å spille en stor rolle inn på yrkesvei, med unntak av at nesten halvparten av enkene som var svenske hadde arbeid innen personlig tjenesteyting, 11 av 26.

47 prosent av de ugifte kvinnene var under 25 år i 1890, litt færre enn i 1875 hvor de utgjorde 57 prosent.¹⁹³ De eldre ugifte kvinnene i 1890 livnærte seg med hjelp fra det offentlige eller private og bare en i mitt utvalg over 70 år var i arbeid. Det var flere ugifte mellom 25 og 49 år i personlig tjenesteyting, enn ugifte under 25 år. Det kan virke som at flere unge i 1890 skaffer seg arbeid innen varehandel, og industri, men også innen offentlig og privat tjenesteyting. Det kan se ut som mange unge benyttet seg av muligheten til å få mer utdanning og nye yrkesveier.

Blant enkene var de fleste over 50 år gamle. Blant enkene over 70 år, var noen få i arbeid, men de aller fleste ble understøttet av fattigvesenet eller ved hjelp av slekt eller privat støtte. Siden enkene var eldre, kan det hende at flere ikke hadde fått så mye skolegang og derfor ikke like god tilgang til de nye yrkene som oppstår mellom 1875 og 1890.

4.11 Oppsummering

I dette kapitlet har vi sett på hvilke yrker ugifte kvinner og enker hadde i Fredrikshald i 1890. De fleste ugifte arbeidet fortsatt i personlig tjenesteyting, men færre enn i 1875. En

---

¹⁹³ Vedlegg 1, 1875, tabell 1 og 1890, tabell 3

forskjell mellom de ugifte og enkene var yrker hvor utdanning spilte en rolle økte i 1890. Flere ugifte tok seg arbeid innen varehandel og offentlig og privat tjenesteyting som ofte krevde visse kunnskaper, som skriving og regning, eller et visst utdanningsnivå. Yrker som ekspeditrise dukket opp for første gang i 1890. Og arbeid innen syng og søm, spesielt på kåpefabrikkene i Fredrikshald ble et viktig arbeidssted – både for ugifte og enker.

Flere enker fikk seg arbeid innen personlig tjenesteyting i 1890, ofte som drift av losjiforretninger eller spisesteder. Den viktigste inntekstformer for enkene var fortsatt å livnære seg ved enten egne midler eller forsørgelse fra slekt eller privatpersoner. Det var langt færre enker som ble støttet av fattigvesenet i 1890 og færre enker som arbeidet innen helse. Dette kan være fordi enkene som hadde arbeidet i helsevesenet tidligere ofte ikke var fagutdannet, noe som ble viktigere og flere som var nærmere århundreskiftet.

I neste kapittel skal vi se på hvordan yrkene forandret seg for de ugifte kvinnene og enkene etter århundreskiftet og også trekke noen linjer fra 1890 og videre til 1910.

Kapittel 5: Yrkesaktive kvinner i 1910

I 1910 hadde andelen kvinner med lønnsarbeid i Norge gått noe ned, cirka 33 prosent var i inntektsgivende arbeid. Mellom 1875 og 1890 lå det mellom 34 og 35 prosent. Andelen kvinner som var i både lønnet og ulønnet arbeid holdt seg stabilt i hele perioden rundt 90 prosent.¹⁹⁴

I kapittel 5 redegjør jeg for hvilke yrker de ugifte kvinnene og enkene hadde i mitt utvalg fra Fredrikshald i 1910. Underkapitlene er inndelt på samme måte og i samme rekkefølge som i foregående kapitlene for å gi en oversiktlig framstilling. De samme områdene undersøkes som i kapittel 3 og 4, slik at vi kan sammenlikne og se om det var en utvikling i yrkesveier fra 1875 og fram til 1910. I dette kapittelet skal yrkene til de ugifte og enkene kartlegges og gjøres rede for i hvert sitt delkapittel. Med utgangspunkt i nasjonal og lokal litteratur vil jeg presentere funnene og vise utviklingen i yrkesveien til de ugifte kvinnene og enkene. Jeg skal også se om det var noen mønstre mellom yrkesvei for kvinnene, alder og fødested. I tillegg vil jeg også presentere noen enkeltkvinner innenfor noen av yrkesgruppene.

5.1 Folketellingen for Fredrikshald i 1910

I folketellingene for 1910 var det registret 12 023 (6 377 kvinner og 5 646 menn) tilstedeværende mennesker i Fredrikshald, og 8 172 var over 15 år.¹⁹⁵ I 1910 var det 1989 ugifte kvinner og 542 enker blant totalbefolkningen i byen. Det samme året var det 1628 ugifte menn og 201 enkemenn i Fredrikshald. Det var flere ugifte kvinner enn menn, men forskjellen var mindre i 1910 enn i 1890.

Tabell 5 viser hvor mange kvinner det var totalt i områdene jeg undersøkte. Antall kvinner over 15 år hadde økt i forhold til tidligere folketellinger. Det hadde også blitt flere ugifte kvinner og flere gifte, mens antall enker i området hadde gått ned. De ugifte kvinnene og enkene i utvalget mitt utgjør cirka en femtedel av antall ugifte og enker det var i hele Fredrikshald.

---

¹⁹⁴ Ljones. 1979: 23 (Tabell 2.1)

¹⁹⁵ NOS. Folketellingen 1910. Femte hefte: 58-61

Tabell 5: Antall kvinner totalt i undersøkelsesområdene, folketellingen for Fredrikshald kjøpstad 1910

ANTALL KVINNER I UTVALGET	
TOTALT ANTALL KVINNER	1394
TOTALT ANTALL KVINNER OVER 15ÅR	1053
UGIFTE KVINNER OVER 15ÅR	557
ENKER	114
GIFTE KVINNER	370
UOPPGITT/ANNET	12

Kilde: Folketellingen 1910, Fredrikshald Kjøpstad

Tabell 6 gir en oversikt over hvilke yrkeskategorier ugifte kvinner og enker var registrert med i 1890. Tolv ugifte og tre enker var oppført som midlertidig tilstedeværende eller på besøk i folketellingen i 1910. Disse er oppført i tabell 5 slik at vi kan se hvor mange som oppholdt seg totalt i området i 1910, men de er ikke tatt med i tabellen 6 der kvinnenes yrker presenteres. De ble utelatt fordi målet var å undersøke hvilke yrker kvinnene som bodde og levde i Fredrikshald i 1910, og dette inkluderte ikke de som bare bodde der midlertidig.

Kvinnene som ikke var oppført med et erverv eller ikke hadde oppgitt sivilstand ble plassert i kategorien *ikke oppgitt næring*. De blir ikke diskutert i underkapitlene.

Tabell 6: Ugifte kvinner over 15 år og enker kategorisert etter yrke og levevei i utvalget for Fredrikshald kjøpstad i 1910

YRKE	UGIFTE	ENKER	TOTALT
PERSONLIG TJENESTEYTING	195	25	220
HJEMMEVÆRENDE	90	0	90
INDUSTRI OG HÅNDVERK	80	10	90
OFFENTLIG OG PRIVAT TJENESTEYTING	69	5	74
VAREHANDEL	40	4	44
FATTIGVESENET	1	6	7
EGNE MIDLER	25	20	49
ANDRE FORSØRGERE	11	28	39
ELEV/STUDENT	14	0	14
ANNET	1	1	2
IKKE OPPGITT NÆRINGSVEI	19	8	27
SUM	545	111	656

Kilde: Folketellingen 1910, Fredrikshald Kjøpstad

5.2 Personlig tjenesteyting

Totalt var det 220 kvinner som var oppført med arbeid innen personlig tjenesteyting i 1910, 195 ugifte og 25 enker, og utgjorde den største yrkesgruppen for både de ugifte og enkene i utvalget. Totalt utgjorde de 36 prosent av de ugifte og enkene i utvalget. Andelen kvinner i kategorien hadde gått ned sammenlignet med 1875 og 1890.

Arbeidet som tjenestepike var fortsatt det vanligste i 1910. Totalt 116 ugifte kvinner og enker (115 ugifte og en enke) var tjenestepiker i utvalget. Flesteparten av kvinnene i denne kategorien var oppført som tjenesteytende i familiestilling eller med forkortelsen «*tj*», som sto for tjenesteytende. Gjennomsnittsalderen til de ugifte tjenestepikene var 24 år, som er 2 år yngre i forhold til i 1875. En kommentar til folketellingen i 1910 var at yrkesbetegnelsen *tjenestepike v/husgjerning* ble mer brukt i utvalget enn ved de tidligere folketellingene. Det kan være fordi tjenestejentene i større grad ikke tok del i arbeidet som husholdet baserte seg på økonomisk og at arbeidet til tjenestejentene var mer knyttet opp til mer tradisjonelt husarbeid etter århundreskiftet.¹⁹⁶ Dermed kan det tenkes at det ble mer viktig å skille ut de som arbeidet med husstell og husgjerning og de som arbeidet i tjeneste utover tradisjonelt husstell.

En som skilte seg ut blant tjenestepikene var Borghild Ingebretsen. Hun var oppført med både husgjerning og moteforretning under yrke.¹⁹⁷ I familiestilling står hun oppført med *tj*, altså for tjenesteytende. Derfor plasserte jeg hun i kategorien personlig tjenesteyting. Hovedpersonen for husholdet var en ugift kvinne, Elise Hansen, som drev egen moteforretning. Mest sannsynlig arbeidet Borghild både i forretningen og i hjemmet hos Elise Hansen. Dette kan være et eksempel på at tjenestepikene ikke automatisk ble medregnet i husholdningens økonomiske drift som arbeidende i forretninger og husholdet. Dermed måtte det vises at hun arbeidet både i hjemmet og i forretningen noe som er et eksempel på at oppfatningen av hva som var tjenestearbeid var i forandring i denne perioden.

Under personlig tjenesteyting med mer spesifikke yrkestitler var det totalt 78 kvinner som arbeidet (67 ugifte og 11 enker). Blant de ugifte kvinnene arbeidet 59 som kjøkkenpiker, serveringsjomfruer eller bestyrerinner, både i private hjem, hotell og institusjoner. I tillegg var det fem som arbeidet med barnepass, som barnepike eller guvernante. De var alle mellom 15 og 17 år gamle, så enda litt yngre enn ved de to forrige folketellingene. Arbeid som vertinne eller på spisested økte i 1910 i forhold til tidligere. Av enkene var det 10 som var hotell-, losji- eller kafevertinner i 1910. Unntaket var en av enkene som var kokekone det vil si at hun arbeidet med mat.

---

¹⁹⁶ Sogner og Telste. 2005: 74

¹⁹⁷ <https://www.digitalarkivet.no/census/person/pf01036333009906> (Sist aksessert 30.04.20)

Bolette Annersen var oppført som «*mellompige*» i folketellingen i 1910.¹⁹⁸ Dette var en yrkesbetegnelse som jeg ikke hadde sett i tidligere folketellinger. En mellompige var en tjenestepike i et større hushold eller hotell, som skulle gjøre stuepikearbeid og forefallende kokkepikearbeid.¹⁹⁹ I 1910 bodde Bolette i Blokkhusgaten. På denne gateadressa var det registret et hotell med en tjenerbolig tilknyttet seg. Det var totalt 13 kvinner og menn knyttet til husholdet som var registret på denne gaten og alle hadde ulike stillinger på hotellet. Av disse 13, var det ni som var kvinner og alle arbeidet i forskjellige tjenestestillinger på hotellet.²⁰⁰ som servering, renhold og matlaging. Kvinnene, og mennene i tjenestestillingene var relativt unge; den eldste kvinnen var 29 år.

26 kvinner (13 ugifte og 13 enker) arbeidet med rengjøring i 1910. Halvparten av enkene i utvalget innen personlig tjenesteyting arbeidet med rengjøring. Kvinnene som arbeidet med rengjøring var oppført som «*vaskekoner*», «*vaskepiker*» og «*skurepiker*». Hva yrkestittelen var i folketellingen var mer knyttet til alder enn til sivilstatus. Flere av de ugifte kvinnene som arbeidet som vaskekoner eller skurekoner i folketellingene, var eldre kvinner, mens de yngre ugifte kvinnene var ofte vaskepiker. Det virket som at denne måten å bruke yrkestittel på var mer en indikasjon på alder enn på sivilstand.

5.3 Hjemmeværende og hjelp i huset

I Norge i 1910 var 14 prosent av kvinner over 15 år hjemmeværende døtre.²⁰¹ Nasjonalt var dette den høyeste andelen hjemmeværende siden 1875. I utvalget var de hjemmeværende den nest største gruppen (14 prosent av utvalget), sammen med industri og håndverk. Til sammen var det 90 ugifte kvinner som var hjemmeværende i utvalget i 1910. De var unge, 66 av 90 var under 25 år gamle, den yngste var 15 år og den eldste 68 år.

Blant de hjemmeværende var det 35 som var oppført med foreldre eller søsken som forsørgere, og de fleste var i tillegg oppført med husstell eller husgjerning som næringsvei. Resten av de ugifte kvinnene som var hjemmeværende (55) var oppført med datter i både familiestilling og arbeid. Siden de ikke sto oppført med noe annet enn å være datter i hjemmet, gikk jeg ut ifra at disse også var en del av de hjemmeværende døtrene. Det var mange kvinner som bare var oppført som datter i folketellingen for Fredrikshald i 1910. Kategoriseringen

---

¹⁹⁸ <https://www.digitalarkivet.no/census/person/pf01036333002907> (Sist aksessert 03.05.20)

¹⁹⁹ NAOB «mellompige» <https://naob.no/ordbok/mellompige> (Sist aksessert 29.04.20)

²⁰⁰ <https://www.digitalarkivet.no/census/apartment/lf01036333002899> (Sist aksessert 03.05.05)

²⁰¹ Ljones. 1979: 23 (Tabell 2.1)

mellom de som bare var datter og datter med husstell, gjorde ikke noen forskjell når Statistisk sentralbyrå lagde sine oversikter over folketellingene. Alle disse kvinnene ble kategorisert under de som utførte husarbeid innen familien og var hjemmeværende.

5.4 Industri og håndverk

Rundt år 1900 skjedde det mange forandringer i nærings- og samfunnslivet i Fredrikshald. Nye industrier vokste fram og antall arbeidere økte.²⁰² Like før og etter århundreskiftet var det nedgang i økonomien, med små svingninger i konjunktorene, men etter 1904/1905 og fram til første verdenskrig var det en jevn økonomisk fremgang i Fredrikshald.²⁰³ Opphevelsen av mellomriksloven like før århundreskiftet førte til nye industrielle tiltak i industrien. Unntaket var i kåpeindustrien, som tapte mye på opphevelsen av tollavtalen.²⁰⁴

I 1910 arbeidet 90 kvinner (80 ugifte og 10 enker) innen industri eller håndverk i utvalget. Totalt utgjorde de 14 prosent av utvalget. Industri og håndverk var den nest største kategorien for kvinnene etter personlig tjenesteyting. Kvinnene arbeidet hovedsakelig innenfor håndverk, tekstilindustri, næringsindustri, skotøyindustri eller annet fabrikkarbeid.

39 ugifte og syv enker arbeidet med tekstil i 1910. De fleste var bare oppført som sømmerske eller syerske, men ti ugifte kvinnene var oppført med tekstilarbeid på reiseeffektfabrikk eller kåpefabrikk. To av de ti, var spesifikt oppført som bestyrerinner på lageret på kåpefabrikken. Flere arbeidet med søm i hjemmet eller i private hjem, blant annet to ugifte som var «*dameskredderske i husene*», som sannsynligvis betydde at de dro hjem til folk, hjalp de med tilpasning og tok mål og sydde hjemme privat. Blant enkene arbeidet flest med søm eller sying, bare en av dem var oppgitt med noe annet enn sying og det var maskinstrikk.

Det var bare en ugift kvinne i utvalget som arbeidet med håndverk i 1910, hun var blomsterbinder. Derimot hadde antall kvinner som arbeidet innen fabrikkindustri og annen industri økt kraftig mellom 1890 og 1910. I 1910 var det totalt 41 kvinner (39 ugifte og to enker) i utvalget som arbeidet innen ulike industrinæringer. Skogindustrien vokste mye i Fredrikshald på starten av 1900-tallet. I 1908 la Sauebruksfabrikken om til celluloseproduksjon og noen år senere startet de også papirproduksjon.²⁰⁵ Seks ugifte kvinner var fabrikkarbeidere på

---

²⁰² Eliassen og Hansen. 2014: 263

²⁰³ Bjørndal. 1998: 79

²⁰⁴ Bjørndal. 1998: 59

²⁰⁵ Hansen. 2014: 333

cellulosefabrikk, to ugifte var fyrstikkerarbeidere og en arbeidet på reiseeffektfabrikken. I tillegg var det en ugift kvinne som arbeidet som setterske ved trykkeri.

I skoindustrien var det størst økning i antall kvinnelige arbeidere i utvalget. Til sammen var det 29 ugifte og to enker som arbeidet innen skotøyindustrien. De var oppført som *Skofabrikkarbeiderske* eller *nåtlerske*. Alle kvinnene i utvalget arbeidet på skofabrikker, ingen hos skomakere slik som i 1890 og 1875. Bare sju av de 30 kvinnene som arbeidet på skotøyfabrikkene var født i Fredrikshald, men alle disse kom fra en og samme gate, Elvegata. Elvegata var en av de mest utprega arbeiderområdene i byen tidlig på 1800-tallet.²⁰⁶ Ellers var det mange kvinner fra Sverige (10 ugifte) og fra nabobygdene (9 ugifte). Alderen varierte mellom 15 og 48 år. Kvinnene og mennene hadde forskjellige oppgaver på fabrikkene. Kvinnene arbeidet hovedsakelig i nåtleriet, der de sydde sammen de ulike delene av overlæret. Flertallet av de ugifte kvinnene var oppført som logerende, enten som enslig logerende eller logerende familiemedlemmer. Dette var hovedsakelig de ugifte kvinnene fra Sverige eller med fødested i bygdene utenfor byen.

Et eksempel var Anna Stenberg. Hun var 45 år og født i Sverige og svensk statsborger. Hun var oppført med «*fl*» i familiestilling, som sto for logerende tilhørende familien i 1910.²⁰⁷ I husholdet som Anna bodde i, bestod av fem personer: husfar, husmor og to døtre i tillegg til Anna. Både husfaren og husmoren var fra Sverige, begge døtrene var derimot norske statsborgere. Husfaren var selv skofabrikkarbeider, mens døtrene var ekspeditriser, hvorav en arbeidet i skotøyforretning. Siden Anna var losjerende kan det hende at hun flyttet til Fredrikshald for å arbeide i skotøyindustrien. At industrien trengte arbeidere kan hun ha fått høre om gjennom familien hun bodde hos, siden flere av de allerede arbeidet innen denne bransjen.

5.6 Offentlig og privat tjenesteyting

Kvinner innen offentlig og privat tjenesteyting hadde økt. Stadig flere kvinner fikk tilgang til utdanning og middelklassen vokste. Dette kan knyttes opp til at flere fikk arbeid med behandling av informasjon, byråkrati og økende vareomsetning, samt økning av undervisning og helsestell. Dette gav mange nye arbeidsplasser for kvinnene.²⁰⁸ Innen offentlig og privat

---

²⁰⁶ Jacobsen. 1994: 65-66

²⁰⁷ <https://www.digitalarkivet.no/census/person/pf01036333001591> (Sist aksessert 18.05.20)

²⁰⁸ Kari Melby «Del 4: Husmortid, 1900-1960» i *Med kjønnspektiv på norsk historie. 3. utgave*. Hagemann et al., (Oslo: Cappelen Damm AS, 2020), 351

tjenesteyting var det funksjonærer og ansatte innen helsevesen, skolevesen, kommunikasjon og næringslivet.²⁰⁹ I Fredrikshald var det 69 ugifte og fem enker med arbeid innen disse sektorene, og samlet utgjorde de 11 prosent av kvinnene i utvalget i 1910.

I 1910 arbeidet 25 kvinner i utvalget innen skolevesenet, 24 var ugifte og en var enke. Dette var første gang en enke dukket opp som lærerinne i utvalget mitt. Hun var 40 år gammel og relativt ung til å være enke, og hun var privatlærerinde i musikk. 22 av de ugifte kvinnene var lærerinner og to var oppassere på folkeskolen. I 1910 arbeidet flertallet av lærerinnene på folkeskolen (14 av 23) i utvalget. Folkeskolen var den offentlige 7-årige skolen for barna fra og med 7-årsalderen. Fem lærerinner arbeidet på privatskole eller på egenhånd og en arbeidet tilknyttet hospitalet og var katolsk lærerinne. To ugifte var også lærerinner på de høyere trinnene i skolen – en var oppført som lærer på middelskolen og en ved den høyere skole. Den høyere skole var i Fredrikshald sitt tilfelle det offentlige gymnaset.

Martine Hansen var oppført som *lærerinde ved den høyere skole* i 1910.²¹⁰ Hun var 57 år gammel i 1910. I folketellingen i 1875 var hun oppført som hjemmевærende og forsørget av moren som var kapitalistinde.²¹¹ Det kan tyde på at hun kom fra et velstående hjem. I 1899 ble den kommunale pikeskolen og den offentlige høyere allmennskolen slått sammen. Martine Hansen var i 1890 oppført som lærerinne ved den kommunale pikeskolen.²¹² Etter sammenslutningen av skolene, fortsatte hun som lærerinne for det som ble den høyere skolen. Jentene hadde siden 1896 fått adgang til den høyere allmennskole.²¹³

I 1910 arbeidet åtte kvinner med kommunikasjon, samtlige var ugifte. Tre kvinner var oppført som «*telegrafistinde*», fire som «*telefonistinde*» og en arbeidet med korrespondanse. De fleste var i 20-årene, så de var unge. Alderen til kvinnene varierte mellom 20 og 55 år. Kvinnene innen kommunikasjon hadde økt en del fra 1890, hvor det bare var to kvinner i utvalget. Nasjonalt økte også kvinnene i telegrafien og rikstelefonen mye utover 1900-tallet. I 1920 skal 80 prosent av de som arbeidet rikstelegrafien og rikstelefonen ha vært kvinner.²¹⁴

Arbeidet innen helse hadde forandret seg mellom 1890 og 1910. Det var flere faglærte i 1910 og flere ufaglærte yrker som gangkone og våkekone ser ut til å ha forvunnet. I 1910

---

²⁰⁹ Moum. 1981: 16

²¹⁰ <https://www.digitalarkivet.no/census/person/pf01036333010230> (Sist aksessert 4.05.20)

²¹¹ <https://www.digitalarkivet.no/census/person/pf01052004005571> (Sist aksessert 4.05.20)

²¹² <https://media.digitalarkivet.no/view/52669/9368> (Sist aksessert 04.05.20)

²¹³ Eliassen og Hansen. 2014: 65

²¹⁴ Hagemann. 1994: 230

arbeidet ni ugifte og tre enker med helse. Sykepleier som yrke dukket for første gang opp i utvalget mitt i folketellingen i 1910. Syv ugifte kvinner var oppført som sykepleier, og en var bare oppført som pleier og jeg antar at pleier var en forkortelse for sykepleier. Dessuten var det en enke som var oppført som sykepleier. Dermed var det ni sykepleiere i utvalget. I tillegg var en ugift kvinne registrert som pillejomfru på apotek og to enker arbeidet som jordmødre.

Sykepleien ble en ny yrkesvei for middelklassens kvinner, og det var et økende behov etter flere.²¹⁵ I 1910 hadde det dukket opp et katolsk sykehus i området som ble undersøkt.. Hospitalet St. Josephs hospital og hadde vært ferdig i 1900, derfor var det ikke registrert i de tidligere folketellingene. Seks av åtte sykepleiere i utvalget var knyttete til dette sykehuset. Alle sykepleierne på sykehuset var fra Tyskland eller Frankrike. I tillegg var en ugift kvinne, Angelina-Cesarine Vullien, var oppført som «*Sr. Priorinne*».²¹⁶ En priorinne var leder av katolsk hospital.²¹⁷ Ifølge Eliassen var flere av søstrene sykepleiere og drev i noen år hospitalet for egne midler og med gaver fra lokalbefolkningen.²¹⁸ Medlemmer av St. Joseph-søstrene dannet fellesskap i flere byer i Norge, hovedsakelig på Sør- og Østlandet og Fredrikshald var en av stedene.

Resten av kvinnene (11 ugifte og en enke) arbeidet i privat og offentlig funksjonæryrker eller var ansatt i det private. Ni ugifte arbeidet i funksjonæryrker, som blant annet kontordamer, bokholderske og kasserske. Disse kvinnene var unge, mellom 16 og 32 år. Dette var respektable yrker og mange av stillingene kunne kreve middelskoleeksamen. Disse yrkene ble nye valgmuligheter for mange av middelklassens døtre.²¹⁹ I tillegg var det en med *leiebibliotek* og en *fotografmedhjelper*. Kvinnen som drev leiebibliotek i 1910, arbeidet med det samme i 1890. Enkene i utvalget arbeidet med hotelldrift.

5.6 Varehandel: kvinner eier egne forretninger

I 1910 arbeidet 40 ugifte kvinner og fire enker innenfor varehandel i utvalget. Til sammen utgjorde de sju prosent av utvalget. Det var få enker i utvalget i forhold til de to forrige undersøkelsene. Mange av de ugifte arbeidet som ekspeditriser og noen var butikkinnehavere.

---

²¹⁵ Martinsen & Wærness. 1979: 18 - 24

²¹⁶ <https://www.digitalarkivet.no/census/person/pf01036333009340> (Sist aksessert 08.06.20)

²¹⁷ NAOB «Priorinne» <https://naob.no/ordbok/priorinne> (Sist aksessert 09.06.20)

²¹⁸ Eliassen og Hansen. 2014: 40

²¹⁹ Moum. 1981: 58

Det var 30 ugifte som arbeidet som butikkdamer eller ekspeditriser i utvalget. De hadde yrkestitler som: «*butikkdame*», «*ekspeditrise*» eller «*butikkjomfru*». De arbeidet i alt fra matvarehandel til utsalgssteder for tekstil eller fabrikkvarer. 20 av de var under 30 år gamle, så de var unge de som fikk seg arbeid i butikkene. Det var ingen enker i utvalget som arbeidet i butikkene.

Syv ugifte kvinner og fire enker hadde egne forretninger eller drev selvstendig handel i utvalget i 1910. De ugifte drev forretninger som blomsterforretning, linsømforretning, bakeri-forretning og fire var næringsdrivende med ulike former for klesforretninger. Alle de ugifte kvinnene som drev egne forretninger, var alle over 30 år og seks av syv var født i Fredrikshald. Derfor kan det virke som at de yngste ugifte arbeidet i butikkene, mens de som var litt eldre ugifte kunne bestemme seg for å starte opp selv. Enkene hadde egne forretninger på mange av de samme områdene som de ugifte; klesbutikk, manufakturforretning, hotell og en var handlende innen kolonial.

Eirin Larsen fant at kvinnelige næringsdrivende opprettet butikker og forretninger rettet mot kvinnene rundt århundreskiftet i Kristiania. Noe av den samme tendensen kan man se i Fredrikshald, hvor kvinnene drev egne forretninger knyttet til tekstil, klær og blomster, samt oppvarning og losji.²²⁰ Larsen trakk fram at dette var såkalte «tryggere» næringer og det var lettere å lykkes. Ifølge Sandvik, så må skolegangen ha hatt en stor betydning for jentene siden man ser et stort antall kvinnelige funksjonærer og butikkeiere på starten av 1900-tallet. En kan anta at kvinnene hadde fått et visst kunnskapsnivå i både skriving og regning siden det var blitt såpass mange kvinnelige forretningsdrivende rundt 1900.²²¹

Bolette Olsen var hotelleierinde av yrke i 1910. Hun var enke og 71 år gammel.²²² Det interessante var at Bolette drev hotell allerede ved folketellingen i 1890. Under næringsvei var det oppført *eget privat hotell* på Bolette ved folketellingen i 1890.²²³ Da var hun gift med en styrmann. Hos barna hennes står både styrmann og hotellvertinne oppført som forsørgere i 1890. I 1896 dukker ektemannen opp, da betegnet som *hotelvert*, med skipskaptein stående i parentes.²²⁴ Dette kan tyde på at de drev hotellet sammen når han ikke var til sjøs. Hotelldriften

---

²²⁰ Larsen. 2014: 158-159

²²¹ Sandvik. 2018: 131

²²² <https://www.digitalarkivet.no/census/person/pf01036333002929> (Sist aksessert 30.04.20)

²²³ <https://media.digitalarkivet.no/view/52669/3214> (Sist aksessert 30.04.20)

²²⁴ <https://www.digitalarkivet.no/view/279/pk00000000128872> (Sist aksessert 30.04)

kan ha vært en biinntekt for Bolette og vært viktig når mannen var borte i perioder om gangen. I 1910 var hun blitt enke, men fortsatte driften av hotellet etter at mannen døde.

5.7 Andre måter å livnære seg på: fattigvesenet, egne midler og andre forsørgere

Flere av kvinnene måtte livnære seg på andre måter, dette kunne innebære å bli forsørget av fattigvesenet, egne midler eller av privat støtte. Totalt i utvalget var det syv kvinner som ble forsørget av fattigvesenet, 49 som livnærte seg av egne midler og 39 som ble forsørget av slekt eller private stiftelser.

Gjennom hele 1800-tallet utgjorde kvinnene flertallet blant de fattige. Antallet som fikk fattighjelp, gikk opp og ned og speilet konjunktorene i samfunnet i denne perioden. Mellom 1870 og 1920 J gikk antallet som fikk fattighjelp ned i forhold til folkemengden.²²⁵ Dette skyldtes en generell velstandsvekst, bedre helsevesen, bedre levestandard og et økende lønnsnivå, ikke minst for kvinner.²²⁶ I tillegg ble mange ytelser flyttet ut av fattigvesenet og over til sosiale velferdstiltak ved lovendring. Totalt var det syv kvinner (en ugift og seks enker) i utvalget som livnærte seg av fattigvesenet. Alle kvinnene som fikk støtte av fattigvesenet var mellom 56 og 90 år. Blant enkene var fire av seks over 70 år, så fattigdom var nok fortsatt nært knyttet opp til alder i 1910.²²⁷ To av enkene som fikk støtte var oppført på det katolske sykehuset i byen, så det kan være at de var eldre, syke damer og derfor fikk hjelp av det offentlige.

Det var 49 kvinner (25 ugifte og 24 enker) som livnærte seg med egne midler i utvalget. Kvinnene som hadde egne midler var oppført med forskjellige beskrivelser under næringsvei; formue, rentepenger, eiendom eller egne midler. De som hadde eiendom, var ofte oppført som huseier eller gårdeiere. Med gårdeier, kan det i dette tilfelle dreie seg om leiegård siden dette var i en by. Det var ti enker som enten eide hus eller gård.

Laura H. Fogth var i 1910 ført opp som rentist.²²⁸ Hun var ugift og født i Fredrikshald. Hun bodde i samme hushold som sin søster i 1910. Det var interessant at Laura Fogth dukket opp igjen, siden jeg alt har nevnt henne i kapittel 3. Da i 1975 var Laura hjemmeværende og moren drev garnforretning. Ifølge boken «800 Haldenprofiler» drev Laura garnforretning i

---

²²⁵ Seip. 1994: 142

²²⁶ Myhre. 2015: 264-271

²²⁷ Vedlegg 1, 1910, tabell 4

²²⁸ <https://www.digitalarkivet.no/census/person/pf01036333009377> (Sist aksessert 16.05.20)

Fredrikstad på 1880- og 1890-tallet før hun flyttet tilbake til Fredrikshald.²²⁹ Laura var 66 år i 1910 og hadde tydeligvis gitt seg med forretninger, men siden hun kunne leve av rentepenger kan det bety at forretningen hadde gått bra.

Til slutt skal vi se på kvinnene som var forsørget av slekt, privat personer eller stiftelser. Det var elleve ugifte og 28 enker som livnærte seg på denne måten. Av de ugifte ble ni forsørget ved legater og resten av slektninger. Blant enkene var det åtte som fikk pengehjelp ved legater, mens resten ble forsørget av slekt eller andre privatpersoner. Kvinnene, både ugifte og enker, som fikk hjelp på denne måten var mellom 55 og 93 år.²³⁰

5.8 Andre yrker

Bare to kvinner ble plassert i kategorien annet, en ugift i Fredrikshald nord og en enke i Fredrikshald syd. Den ugifte kvinnen var *gravpasserske*. Å være gravpasserske innebar stell og vedlikehold på gravene på kirkegården. Enken var oppført med *forskjelligt arbeide* som yrke. I folketellingen var hun oppført i samme hushold som sin sønn med familie. I familiestilling var hun oppført som *moder*. Forskjellig arbeid kan tyde på at hun tok jobb eller arbeidsoppgaver for kortere perioder. Sønnen hennes var oppført som dagarbeider, som betyr at han tok på seg arbeidsoppdrag som kunne vare i kortere eller lengre perioder. Slik sett kan det tyde på at ingen i husholdet hadde en fast arbeidsplass i 1910.

5.9 Studenter/elever

I 1884 fikk kvinner adgang til examen artium og philosophicum for å kunne kvalifisere seg til universitetsstudier. I 1912 hadde 75 kvinner avlagt eksamen siden 1884, hvor medisin og filologi var de mest populære fagene.²³¹ I Fredrikshald hadde kvinnene fått tilgang til den høyere allmennskolen i 1896, så stadig flere muligheter åpnet seg opp.²³² I utvalget mitt var det 14 kvinner som var elever eller studenter i 1910, alle var ugifte.

Seks av kvinnene var oppført som skoleelev eller skolebarn. Disse kvinnene gikk fortsatt på folkeskolen eller middelskolen og var mellom 15 og 17 år gamle. I 1910 var det flere som var oppgitt hva de spesifikt studerte. En var oppført som lærerskoleelev, så hun studerte til å bli

---

²²⁹ Haug. 1951: 151

²³⁰ Vedlegg 1, tabell 3 og 4

²³¹ Melby. 2020: 352

²³² Eliassen og Hansen. 2014: 65

lærerinne. I 1902 var det en nyordning for lærerutdanningen og treårig lærerutdanning ble nå innført, men aldersgrensen for å søke seg inn var fortsatt 18 år.²³³

To kvinner var husholdnings elever i 1910. I 1899 ble den praktiske jenteskolen i Smaalenenes amt lagt til Berby herregård, et lite stykke fra Fredrikshald.²³⁴ Den private husmorskolen på Berby ble omdøpt til husmorskole i 1908, tidligere hadde den vært landhusholdningsskole.²³⁵ På skolen fikk kvinnene opplæring i mat- og husstell, men også håndverk og andre praktiske oppgaver tilknyttet husholdningen.

I 1910 studerte noen av kvinnene i utvalget på universitet og høyskoler. En kvinne var «*apothekerelev*», en var oppført med «*stud.art*» og en med «*cand.oecon*». Eli Nannestad studerte til *cand.oecon* betydde at hun studerte statsøkonomi.²³⁶ Hun var 25 år gammel og var født på Alstahaug på Helgeland. Hun hadde fullført examen artium i 1904 og samme år blitt immatrikulert ved universitetet i Oslo. I 1910 hadde hun fullført sin siste avsluttende eksamen i statsvitenskap.²³⁷ Dette var interessant siden det fortsatt var få kvinner i 1910 som studerte ved et universitet. Eli Nannestad var oppført i samme hushold som sine foreldre og søsken. Faren var distriktslege og Eli var den eldste av barna. Broren hennes var oppført med *stud.jur* som næringsvei, som betydde at han studerte rettsvitenskap. Hun hadde en bror til som var åtte år yngre som var gymnasiast. Denne familien var kjennetegnet av at mange hadde eller tok høyere utdanning.

5.10 Forskjellen mellom ugifte og enker i fødested og alder

Antall ugifte kvinner i mitt utvalg hadde økt, mens antall enker hadde gått litt ned. Av de ugifte, var flest (44 prosent) oppført med Fredrikshald som fødested. Mange (25 prosent) var også født i Smaalenene utenom Fredrikshald. I 1910 var det 16 prosent av de ugifte kvinnene som var født utenom Smaalenene og 15 prosent var født i Sverige.

Blant de ugifte som var født i Fredrikshald, var det færre som arbeidet i personlig tjenesteyting og flere som arbeidet med varehandel, industri og håndverk eller i offentlig og privat tjenesteyting. Som nevnt i kapittel 4, kan det se ut som at kvinnene født i byen valgte i

---

²³³ Hagemann. 1992: 117

²³⁴ Ivar Bjørndal. *Østfold husmorskole* Risum 75år*. (Halden: Baardens & Co. A.S, 1975), 14-15

²³⁵ <https://www.norgeshistorie.no/industrialisering-og-demokrati/1503-husstell-blir-samfunnssak.html> (03.05.20)

²³⁶ <https://www.digitalarkivet.no/census/person/pf01036333003303> (Sist aksessert 1.05.20)

²³⁷ http://www.unimus.no/felles/bilder/web_hent_bilde.php?filename=uio.studmatr.m22s005&type=jpeg ((Sist aksessert 01.05.20)

større grad bort personlig tjenesteyting når det etter hvert kom andre jobbmuligheter. Ifølge Lunden, ble det sjeldnere at de unge ugifte kvinnene fra byene tok tjenestearbeid i byene. Flere tok seg heller arbeid i fabrikkene, og det var i større grad kvinnene fra bygda som kom til byen og fikk seg husarbeid.²³⁸ Ifølge Lunden ble tjenesteyrket noe jentene tok hvis de ikke hadde andre jobbmuligheter. Selv om det var noen av kvinnene fra amtet som tok arbeid i industrien, tok flertallet arbeid innen personlig tjenesteyting (76 av 124).²³⁹

Nye hjelpemidler lettet arbeidet i husholdene og spesialisert arbeidskraft flyttet arbeidet ut fra hjemmet til industrien. Mange kvinner måtte omstille seg, ta mer utdanning og spesialisere seg for å passe inn i det mer industrialiserte samfunnet. Hagemann trekker fram i «*med kjønnsperspektiv på norsk historie*» at Lunden nok overdrev effekten av hvor mye teknologien forenklet husholdet i den siste delen av 1800-tallet.²⁴⁰

I 1910 var det også en del kvinner i offentlig og privat tjenesteyting som hadde fødested andre steder i Norge eller i utlandet. De kvinnene som gjorde størst utslag var de ugifte som var født i Tyskland og Sverige. De ble kategorisert under andre steder. angående fødested, var nok de ugifte som arbeidet på det katolske sykehuset der alle var født i Frankrike eller Tyskland. Flere av de hadde yrker som sykepleier, lærerinne eller privat ansatte, som alle gikk under offentlig og privat tjenesteyting.

Over halvparten av de ugifte kvinnene i utvalget var under 25 år.²⁴¹ Flesteparten av de arbeidet innen personlig tjenesteyting, men antallet innen yrker i industri, handel og offentlig og privat tjenesteyting økte i forhold til de tidligere folketellingene. Av de unge var det mange som jobbet som butikkdamer, kontordamer eller fabrikkarbeidere. De som var over 70 år, levde for det meste av egne midler eller ble forsørget av legater eller slekt. Av de eldre ugifte kvinnene var det bare tre som arbeidet.

Enkene hadde en større spredning i fødested enn de ugifte; 38 prosent født i Fredrikshald, 30 prosent født i Smaalenene, 21 prosent født i Sverige og 12 prosent født andre steder.²⁴² Det ser imidlertid ut til ikke å være noe spesiell sammenheng mellom fødested for enker og valg av yrkesvei. Innen yrkeskategoriene hvor det var lønnet arbeid, var det fleste

---

²³⁸ Lunden. 1978: 159

²³⁹ Vedlegg 1, 1910, tabell 1

²⁴⁰ Hagemann. 2020: 249

²⁴¹ Vedlegg 1, 1910, tabell 3

²⁴² Vedlegg 1, 1910, tabell 2

mellom 25 og 70 år. Blant de eldre enkene over 70 år (31 prosent)²⁴³ ser det ut til at de enten fikk hjelp fra stiftelser eller slekt, eller hadde egne midler som de levde av. Dette er samme mønsteret som blant de eldre, ugifte kvinnene.

5.11 Oppsummering

I dette kapittelet har jeg redegjort for ugifte kvinner og enkers yrkesveier i mitt utvalg i Fredrikshald i 1910. De fleste av de ugifte kvinnene var under 30 år og arbeidet fortsatt i personlig tjenesteyting, og tjenestepike var den vanligste yrkestittelen for dem. I tillegg begynte det å dukke opp nye yrkesveier innen personlig tjenesteyting knyttet opp mot hotell eller overnattingsvirksomhet, samt ulike former for bevertning. Den største forandringen var innen varehandel, hvor det var mange butikkdamer, og innen offentlig og privat tjenesteyting, hvor mange ugifte arbeidet på kontor eller som kasserske. Dette var nye yrker som ikke hadde dukket opp før i folketellingen.

Utviklingen for de ugifte tydet på at flere var beskjeftiget med lønnet arbeid innen varehandel, industri og håndverk og personlig tjenesteyting. Alle yrkeskategoriene økte for de ugifte kvinnene, med unntak av personlig tjenesteyting. Moderniseringen påvirket arbeidslivet og noen kvinner tok lengere utdannelse og dette åpnet opp nye yrkesveier i 1910. Flere av enkene levde på egne midler eller hjelp av slekt eller milde gaver. Blant enkene som hadde lønnet arbeid, jobbet flest innen personlig tjenesteyting, enten med rengjøring, losji.

Hvordan utviklingen av yrkesveiene var i perioden mellom 1875 og 1910 skal vi diskutere i neste kapittel.

---

²⁴³ Vedlegg 1, 1910, tabell 4

Kapittel 6: Ugifte kvinner og enkers sysselsetting i Fredrikshald 1875-1910: Drøfting og konklusjon

Kvinner har alltid arbeidet, og de aller fleste var i lønnet eller ulønnet arbeid mellom 1875 og 1910. Nasjonalt var mellom 90 og 91 prosent av kvinnene i lønnet og ulønnet arbeid i perioden. Heller ikke andelen kvinner i lønnet arbeid forandret seg mye i perioden, det lå mellom 33 og 35 prosent.²⁴⁴ Det som hadde forandret seg var yrkene og arbeidsoppgavene de innebar. Noen yrker hadde forsvunnet helt, og andre yrker hadde dukket opp. Dette var også tilfellet i Fredrikshald mellom 1875 og 1910.

I dette kapittelet skal jeg drøfte betydningen av tallene som har blitt framlagt i de tre foregående kapitlene. Hensikten er å se på hvordan yrkene forandret seg for de ugifte kvinnene og enkene mellom 1875 og 1910. I kapittel 6 er det to tabeller: tabell 7 og tabell 8. Tabell 7 viser kvinnene og deres sivilstatus i området som ble undersøkt ved de forskjellige tellingene. Dette viser hvordan sammensetningen blant kvinnene endret seg i området. Tabell 8 viser utviklingen av yrkesveiene i perioden i områdene som ble undersøkt. Tabellen skal gi en oversiktlig framstilling av hver yrkeskategori som kvinnene arbeidet i og forandringene mellom dem. Jeg vil gå igjennom hver yrkeskategori og drøfte om yrkene var i endring og hvilke endringer som skjedde. I tillegg vil jeg se om det var noen trender i yrkesutviklingen. Deretter skal jeg drøfte forskjellene mellom de ugifte og enkenes yrkesvei i perioden. Etter dette vil jeg se om det var noen mønstre ved fødested og alder som gjorde seg gjeldende for kvinnene. Til slutt vil det komme en oppsummering og avslutning.

6.1 Befolkningsutvikling i Fredrikshald

Fra 1815 til 1875 doblet folketallet seg i Norge, og også i Fredrikshald mer enn doblet folketallet seg i perioden.²⁴⁵ På grunn av den store befolkningsøkningen i landet ble det færre ressurser tilgjengelig og mange flyttet til der hvor det var jord eller arbeid.²⁴⁶ Kvinnenes arbeidsoppgaver endret seg i husholdet, det trengtes færre hender i hjemmet, og mange kvinner flyttet ut fra bygda og til byene for å skaffe seg arbeid.²⁴⁷

---

²⁴⁴ Ljones. 1979: 23 (Tabell 2.1)

²⁴⁵ NOS Folketellingen 1801 – Ny bearbeiding 1980. 1. hefte: 8 (kapittel 2)

²⁴⁶ Hagemann. 2020: 229

²⁴⁷ Lunden. 1978: 209

Mellom 1875 og 1910 økte befolkningen i Fredrikshald fra 9 792 innbyggere til 12 023, en økning på 23 prosent. Samtidig gikk byen fra å være den største i Smaalenene i 1875 til å bli nest størst etter Fredrikstad i 1910. Mens flere av byene i amtet opplevde befolkningsvekst på starten av 1900-tallet, opplevde Fredrikshald en stagnasjon.²⁴⁸ Dette kan vi se tydelig på at befolkningen bare økte fra 11 948 til 12 023 mennesker mellom 1900 og 1910.²⁴⁹

Tabell 7: Utvalget fra folketellingene for Fredrikshald Kjøpstad, utvikling over tid

	1875	1890	1910
TOTALT ANTALL KVINNER I UTVALGET	1377	1238	1394
TOTAL ANTALL KVINNER OVER 15 ÅR	997	996	1053
UGIFTE KVINNER OVER 15 ÅR	515	506	557
ENKER	133	122	114
GIFTE KVINNER	323	340	370
UOPPGITT	44	19	12

Kilde: Folketellingen for Fredrikshald kjøpstad 1875, 1890 og 1910

Andelen ugifte kvinner økte litt i perioden, både i byen og i utvalget. I 1875 utgjorde alle ugifte kvinner over 15 år i Fredrikshald 15 prosent av totalbefolkningen. I 1890 var dette 16 prosent og i 1910 utgjorde de 17 prosent av befolkningen. Samlet varierte andelen enker mellom 4 og 5 prosent av totalbefolkningen. I norske byer ble det et kraftig kvinneoverskudd på slutten av 1800-tallet.²⁵⁰ Folketellingen i 1890 viser samme tendens i Fredrikshald, det var flere kvinner enn menn i befolkningen da folketellingen ble gjennomført.²⁵¹

Kvinnene som bodde i det utvalgte området forandret seg i perioden. I tabell 7 kan vi se at antall kvinner i området økte fra 1890 og fram til 1910. Antall ugifte kvinner var ganske likt i utvalget i 1875 og 1890, men hadde økt i 1910. Dette stemmer ganske godt med den generelle tendensen i byen, hvor det ble flere ugifte kvinner mellom hver folketelling. Antall enker ble færre i området mellom 1875 og 1910.

De ugifte kvinnene utgjorde 19 prosent av totalbefolkningen i området jeg undersøkte i 1875. Dette tallet økte til 22 prosent i 1890 og holdt seg på dette nivået fram til 1910. Det var derfor flere ugifte sett opp mot befolkningen i området jeg undersøkte enn det var i Fredrikshald som helhet. Likevel viser utviklingen i området at det ble flere ugifte kvinner, slik de gjorde i byen som helhet. Enkene utgjorde 5 prosent av totalbefolkningen i området jeg undersøkte i

²⁴⁸ Eliassen og Hansen. 2014: 151

²⁴⁹ NOS. Folketellingen 1900: 47

²⁵⁰ Hagemann. 2020: 231

²⁵¹ NOS. Folketellingen 1891: 44 (600-700 flere kvinner enn menn i befolkningen)

1875 og 1890, mens andelen i 1910 gikk ned til 4 prosent. Til tross for noen forskjeller, så var fordelingen i området ganske lik som den i totalbefolkningen.

Områdene som ble undersøkt forandret seg ulikt i perioden. Antall innbyggere i området var i underkant av 2 600 i 1875 og 1910. I 1890 var det litt færre innbyggere i området, cirka 2 300 mennesker. I «*Haldens historie*» skrev Eliassen at det var mange som utvandret fra byen mellom 1885 og 1895.²⁵² Fra 1875 til 1885 hadde folketallet i byen økt med 14,2 prosent, men fra midten av 1885 var det nedgangstider og mange utvandret. Mellom 1885 og 1890 dro 757 mennesker til Amerika. Det var spesielt barnekullene fra 1860-tallet som fikk få arbeidstilbud og utvandret. En annen grunn til at befolkningen forandret seg var også fordi husholdene forandret seg i perioden. Husholdene i landet gikk gjennomsnittlig ned fra 5,36 personer til 4,30.²⁵³

Flere av gatene som ble undersøkt i sentrum av Fredrikshald, utviklet seg til å bli forretnings- og næringsområder. Det kom flere butikker og kafeer i området, og i løpet av de to siste tiårene av 1800-tallet kom det også flere hoteller.²⁵⁴ Det var noen herskaps hus i sentrum av byen, noen av de ble ombygget eller kjøpt opp for å drive forretning eller drift av offentlige og private virksomheter. Noen områder forandret seg ikke så nevneverdig, dette gjaldt primært områdene i utkanten av sentrum. Fortsatt var det områder med to etasjers trehusbebyggelse i 1910, hvor det hovedsakelig bodde arbeidere. Mange av de nye forretningene og butikkene bidro til at kvinner fikk arbeid.

Mange av kvinnene i området fikk arbeid knyttet til typiske middelklasseyrker som lærerinne, sykepleier, kontordame eller butikkdame. Derfor virket det som om området fikk karakter av et mer middelklassestrøk rundt århundreskiftet. Likevel var det lokale variasjoner innad området.

---

²⁵² Eliassen. 2014: 151

²⁵³ Arne Solli «Livsløp-familie-samfunn: Endring av familiestrukturer i Norge på 1800-tallet» (Doktorgradsavhandling, Universitetet i Bergen, 2003, 158 - 161

²⁵⁴ Jacobsen. 1992

Tabell 8: Ugifte kvinner og enker fordelt etter næringsvei, Fredrikshald Kjøpstad i 1875,1890 og 1910

ÅR	1875		1890		1910	
	Ugifte	Enker	Ugifte	Enker	Ugifte	Enker
SIVILSTATUS						
PERSONLIG TJENESTEYTING	252	17	235	28	195	25
HJEMMEVÆRENDE	121	0	93	0	90	0
INDUSTRI OG HÅNDVERK	28	4	51	7	80	10
OFFENTLIG OG PRIVAT TJENESTEYTING	15	5	27	3	69	5
VAREHANDEL	8	10	25	10	40	4
FATTIGVESENET	4	33	7	16	1	6
EGNE MIDLER	6	26	20	18	25	24
ANDRE FORSØRGERE	2	16	13	32	11	28
ELEV/STUDENT	0	0	11	0	14	0
ANNET	6	4	2	1	1	1
IKKE OPPGITT NÆRINGSVEI	51	10	4	3	19	8
TOTALT	493	123	488	118	545	111

Kilde: Folketellingen for Fredrikshald kjøpstad - i 1875,1890 og 1910

Tabell 8 illustrerer utviklingen innen de forskjellige yrkeskategoriene for ugifte kvinner og enker i utvalget. Samlet sett gikk antall enker ned, mens antall ugifte økte over tid. Industrien i byen tiltrakk mange kvinner fra nærområdene, og kan ha vært en av årsakene til at det ble flere ugifte i byen. En annen årsak, som Mimi Sverdrup Lunden trekker fram i boken «de frigjorte hender», var at det var en del arbeid som falt bort på landet og at det trengtes færre hender i huset enn før.²⁵⁵ Da kunne byen være et spennende sted, med mange nye impulser og arbeidsmuligheter for de unge kvinnene.

6.2 Personlig tjenesteyting

I utvalget var personlig tjenesteyting det vanligste lønnsarbeidet mellom 1875 og 1910. I hele perioden var det tjenestepikene som utgjorde flertallet av kvinnene i kategorien, men andelen sank fram mot 1910. I 1875 var det 211 som var tjenestepiker (dette inkluderer kvinnene som var oppført som tjenestejente, tyende eller månedspike). I 1890 sank antall tjenestepiker til 184 og i 1910 var det bare 115 kvinner igjen med yrket. Tjenestepikene var et yrke for de unge, ugifte kvinnene og det var få enker som var tjenestepiker i perioden. Nedgangen i antall tjenestepiker kan ses i sammenheng med de nasjonale trendene. Ifølge Sogner og Telste hadde nesten halvparten av jentene på 19 år i Norge vært i tjeneste i 1801 og i 1865, mens det i 1900 kun skal ha vært cirka en av tre jenter i tjeneste.²⁵⁶ Nedgangen var synlig i de største

²⁵⁵ Lunden. 1978: 137

²⁵⁶ Sogner og Telste. 2005: 77

byene, hovedsakelig i forhold til befolkningstallet i de hurtigvoksende byene, men det var også regionale forskjeller.²⁵⁷ Likevel var yrket som tjenestepike det viktigste og vanligste kvinneyrket fram til mellomkrigstiden i Norge.²⁵⁸ Det var også en del skjønnsmessige vurderinger som ble tatt etter hvordan man skulle kartlegge kvinnene. Ikke alle kvinnene som var oppført som tjenesteytende i familiestilling, ble plassert under personlig tjenesteyting, siden det i noen tilfeller betydde at kvinnen var sysselsatt, kanskje i en butikk eller i arbeid som ikke gikk inn under kategorien.

I 1875 var kvinnene hovedsakelig oppført som tjenestepiker, barnepiker, husholdersker, husjomfruer, arbeidet med rengjøring eller var stue- og kokkepiker. I 1890 var det blitt færre med arbeid i andres hjem som husholderske og tjenestepiker, og flere med nye yrker som eksempel vertinne på cafe eller hotell og arbeid med servering. I disse yrkene arbeidet både ugifte og enker, men enkene ser ut til i større grad å ha vært vertinner, mens flere unge ugifte arbeidet med servering. Flere hoteller oppsto i området fra 1890 og hotellene ansatte en del kvinner, enten på kjøkkenet, til rengjøring eller til servering. I 1910 økte denne gruppen videre.

Blant enkene ble det flere som arbeidet innen personlig tjenesteyting mellom 1875 og 1910. De arbeidet enten med rengjøring, kost og losji, matlaging, på kafeer eller spiserier, mens få var tjenestepiker. Det kan være knyttet opp til kombinasjonen av arbeid med familieliv og forsørgelsesansvar for barn og familie. Å være tjenestepike kunne være uforenelig med dette, siden tjenestepikene hadde lange dager og en lite regulert arbeidstid. Det virker som at mange av enkene etablerte seg i arbeid som lå nært opp til deres kunnskap om mat, husstell og rengjøring.

En nedgang i personlig tjenesteyting, spesielt blant tjenestepikene, må ses i sammenheng med byen som helhet. Det var en økning i arbeid i industri, varehandel og offentlig og privat tjenesteyting. Det kan tyde på at mange av kvinnene som arbeidet i personlig tjenesteyting i 1875, skaffet seg arbeid i nye arbeidsområdet i 1890 og 1910. Dette var tydelig blant de ugifte som hadde oppgitt fødested i Fredrikshald, men det samme kan også ses blant kvinnene født i Sverige som i større grad tok arbeid i industrien i 1910 enn hva de gjorde i 1875. Kvinnene som var født i Fredrikshald og Sverige endret først arbeidsplass, mens de ugifte som

---

²⁵⁷ Thorvaldsen. 2008: 463

²⁵⁸ Sogner og Telste. 2005: 77

var født i nærliggende bygder fortsatt tok seg arbeid i personlig tjeneste i 1910.²⁵⁹ Sogner og Telste fant at over halvparten av tjenestepikene i Kristiania kom fra landsbygda i 1875.²⁶⁰

Ettersom det dukket opp nye arbeidsmuligheter valgte jentene bort yrker som tjenestepike når de selv kunne velge, ifølge Sogner og Telste. Muligheten for å slippe å tjene andre kunne være fristende for mange og de nye yrkene hadde ofte bedre lønn og en mer regulert arbeidstid.

I utvalget for Fredrikshald var det langt flere unge, ugifte kvinner fra landsbygda som tok arbeid i personlig tjeneste i 1910. Hvorfor kvinnene som var født på landsbygda fortsatt tok arbeid som tjenestepike i 1910, kan være siden fabrikkarbeid var en fremmed verden med andre regler enn innen husarbeid. Husarbeid var noe de var kjent med fra før. Det var kanskje lettere for unge kvinner fra landsbygda å søke arbeid nært opp til det de kunne og kjente til fra før, enn yrker de ikke var like kjent med der de kom fra.

6.3 De hjemmeværende ugifte døtrene

De hjemmeværende døtrene var en viktig del av husholdet og en betydelig andel av de ugifte kvinnene i Fredrikshald i perioden. Mellom 1875 og 1910 så gikk antall hjemmeværende ned i utvalget for Fredrikshald. Nasjonalt gikk også hjemmeværende døtre ned mellom 1875 og 1900, fra 12,1 prosent av befolkningen til 10,7 prosent, men antallet gikk opp igjen i 1910 til 14 prosent, det høyeste antallet siden man begynte å telle hjemmeværende døtre i folketellingene. Den nasjonale økningen ser ut til å holde seg frem til andre verdenskrig.²⁶¹ I utvalget gikk antall hjemmeværende ned. Den største forskjellen var mellom 1875 og 1890, hvor antall hjemmeværende gikk ned fra 121 til 93. I 1910 var det et par færre, men sett opp mot at andelen ugifte økte i området, så var det en klar nedgang blant hjemmeværende også i 1910. Ifølge Moum gikk antall hjemmeværende døtrene ned i Trondheim fra 1870-årene, fra å utgjøre en tredjedel av yrkesaktive i 1875, til en femtedel i 1900.²⁶² Vi kan se noen av de samme tendensene for utvalget i Fredrikshald.

I folketellingene var kvinnene hovedsakelig oppført med foreldrene som forsørger eller at de gjorde husarbeid i hjemmet. Kvinnene kom fra alle deler av samfunnet, en del fra de

---

²⁵⁹ Vedlegg 1, 1910, tabell 1

²⁶⁰ Sogner og Telste. 2005: 54

²⁶¹ Ljones. 1979: 23 (Tabell 2.1)

²⁶² Moum. 1981: 70

kondisjonerte, men det var også flere kvinner fra middelklassen og arbeiderklassen i gruppen. Folketellingen i 1910 skilte seg ut, hvor over halvparten bare var oppført som «datter» under yrke. Selv om de bare var oppført med stillingen datter, så utførte de sannsynligvis huslig arbeid i hjemmet og hjalp til i husholdet, selv om det ikke var oppgitt i folketellingen.²⁶³

Alderen til kvinnene som var hjemmeværende forandret seg lite mellom 1875 og 1910. Flertallet var unge kvinner, over 65 prosent av de hjemmeværende var under 25 år i 1875. Få var over 50 år i 1875 (4 av 121)²⁶⁴, og det ble færre i de to neste folketellingene. I 1910 kan det tyde på at de hjemmeværende var enda yngre enn tidligere, hvor over 70 prosent av de var under 25 år. En sammenheng kan være at flere ugifte gikk ut i arbeid og at det ble færre eldre hjemmeværende kvinner.

6.4 Industri og håndverk

Industrialiseringen kom i gang rundt midten av 1800-tallet i Fredrikshald og veksten hadde vært jevn og uavbrutt gjennom 1870-årene og til utpå midten av 1880-årene. Fra midten av 1880-årene og et tiår framover var det lavkonjunkturer i landet, men industrialiseringen økte kraftig igjen rundt århundreskiftet.²⁶⁵ I løpet av perioden oppsto flere store fabrikker innen trelast- og treindustri og tekstil- og lærindustri. I utvalget mer enn doblet antall kvinner innen industri og håndverk seg mellom 1875 og 1910. Innen utvalget var det spesielt skotøyindustrien som gjorde at antall kvinner innen industri og håndverk vokste mellom 1890 og 1910.

Syerskene og kvinner i tekstilindustrien var en sentral gruppe i hele perioden. Mellom 1875 og 1890 doblet nesten antall kvinner som arbeidet med tekstil seg, fra 24 til 46 kvinner. Mye av dette skyldtes i Fredrikshald sitt tilfelle den voksende kåpeindustrien. Mellomriksloven var en av hovedgrunnen til at denne industrien vokste mye mellom 1870 og 1890. Kåper, vesker og liknende varer ble sydd på utenlands tøy, og som norske produkter gikk de tollfritt til Sverige.²⁶⁶ Dette tjente kåpefabrikkene i Fredrikshald på, men mellom 1895 og 1898 sank eksporten av manufakturvarer fra Fredrikshald.²⁶⁷ Flere av bedriftene måtte etter til hvert legge ned. Det var færre i kåpeindustrien i utvalget i 1910, men hadde blitt litt flere skreddere og

---

²⁶³ Roll-Hansen. 2012: 136-139

²⁶⁴ Vedlegg 1, 1875, tabell 3

²⁶⁵ Bjørndal. Ivar. Bak fabrikkporten – Minner fra et arbeiderliv 1925-1975. (Halden: Forum Bjørndal, 2000), 9

²⁶⁶ Bjørndal. 1998: 58-59

²⁶⁷ Bjørndal. 1998: 58-59

syersker som arbeidet i forretninger. Flesteparten av enkene arbeidet innen tekstilindustrien i perioden.

Et annet utviklingstrekk var kvinnene på meieriet. I folketellingen i 1875 og 1890 var det kvinner som arbeidet på meieribolaget i byen. Foredling av melken hadde flyttet seg ut av husholdene og til større produksjonsenheter til meieriene på 1800-tallet. Den tidlige meieridrifta var dominert av kvinner, på samme måte som arbeidet med melken hadde vært på gården. Meieridriften i de tidlige fasene var ledet av en kvinnelig meierske, selv om mannlige meieribestyrere overtok etter til hvert.²⁶⁸ I Fredrikshald var meierivirksomheten til Fredrikshald meieribolag ledet av en kvinnelig meierske både i 1875 og 1890. Kvinner, hovedsakelig ugifte, arbeidet med produksjonen av meierivarene og med salg av meierivarene i butikkutsalget. Det var også flere kvinner i produksjonen enn det var menn i 1875 og 1890. Ved tellingen i 1910 var fortsatt meieriet i samme gate som før, men det var ingen som var oppført med meieriarbeid av kvinnene i utvalget i 1910. Eneste som var tilknyttet meieriet i gaten var meieribestyreren. En av grunnene kan være at kvinnene som arbeidet i meieriet ikke bodde i området jeg undersøkte.

I perioden ble det etablert alt fra bryggeri, fyrstikkfabrikk, reiseeffektfabrikk, bomullsspinneri, jernverk og cellulosefabrikk og mange flere. Fabrikkindustrien i byen vokste fra 1870-årene og fram mot første verdenskrig, men opplevde perioder med stagnasjon mellom 1870 og 1914. I 1885 var Fredrikshald blitt nummer to av Norges fabrikkbyer, men veksten stagnerte og i løpet av 4-5 år hadde Bergen, Trondheim og Drammen gått forbi.²⁶⁹ Halden bomullsspinneri og veveri ansatte mange kvinner i perioden, men også cellulosefabrikken, fyrstikkfabrikken og reiseeffektfabrikk som ble startet opp i perioden, sysselsatte flere kvinner. Noen av kvinnene i utvalget arbeidet på disse fabrikkene, de var hovedsakelig var unge, ugifte og mange av de oppgitt med Fredrikshald som fødested. Mange av fabrikkene som kvinnene arbeidet på, lå derimot utenfor bygrensa, fyrstikkfabrikken lå formelt i nabokommunen Berg. I tillegg var mange av fabrikkene konsentrert i Tistedalen, et par kilometer utenfor byen.

I Edvard Bulls d.y sin bok «Arbeidermiljø under det industrielle gjennombrudd ...» karakteriserer han byen med to områder: hovedbyen Fredrikshald og Tistedalen som et

---

²⁶⁸ Norgeshistorie.no, Hege Roll-Hansen, «Mjølke og modernisering». Hentet 12. jun. 2020 fra <https://www.norgeshistorie.no/industrialisering-og-demokrati/1527-mjolk-og-modernisering.html>

²⁶⁹ Bjørndal. 1998: 31-32

arbeiderstrøk.²⁷⁰ Mye av industrien var konsentrert rundt Tistedal og Tistedalselva, men den moderne industrien hadde større målestokk og sysselsatte dermed flere mennesker. Utvalget tok for seg arbeidet til kvinnene i flere sentrumsområder av Fredrikshald. Tistedalen var en del av tellingskretsen og kjøpstaden, men lå et lite stykke utenfor som sannsynligvis bidro til at det ble to forskjellige miljøer. Siden området var hovedsakelig et arbeidermiljø sterkt knyttet opp til industrien, kan vi anta at det ville vært langt flere kvinner i industrien i utvalget hvis områdene der hadde blitt undersøkt.

Fredrikshald fikk etter hvert rykte som «Norges skotøyhovedstad», siden mye av landets skotøyindustri hadde vært konsentrert i byen.²⁷¹ Skotøyindustrien ble bygd opp fra 1880- og 1890-årene. Byen hadde før dette mange skomakere og flere store verksteder, så forholdene lå til rette for utviklingen til en storindustri.²⁷² Industrialiseringen kom ikke som en markert overgang fra håndverk til industri, men skjedde gradvis. I 1909 var det syv ganger så mange arbeidere i håndverket som i industrien.²⁷³ Både i 1875 og 1890 var det bare en kvinne i utvalget som arbeidet i håndverket, som nåtlerske. I 1910 hadde antallet kvinner i skotøyindustrien økt til 31 i utvalget, 29 ugifte og to enker. Bransjen ble en arbeidsplass for mange kvinner. I utvalget markerte det seg at det var en del svenske kvinner som arbeidet. I Sverige hadde de vært tidlig ute med å mekanisere og effektivisere skomakerfaget, så det kunne være naturlig å hente arbeidskraft herfra.²⁷⁴ Ifølge Eliassen, hadde det allerede tidlig på 1800-tallet vært vanlig med kvinnelige industriarbeidere og mange svenske kvinner flyttet og tok seg arbeid i industrien i Fredrikshald siste halvdel av 1800-tallet.²⁷⁵ Derfor var det nok ikke så unaturlig at endel fikk seg arbeid i skotøyindustrien, siden det var en industri som økte kraftig etter århundreskiftet.

6.5 De nye yrkene innen offentlig og privat tjenesteyting

Mange av kvinnene som fikk arbeid innen offentlig og privat tjenesteyting ble en del av den sammensatte middelklassen som oppsto på 1800-tallet.²⁷⁶ På slutten av 1800-tallet omfattet yrkene for kvinnene i middelklassen de som var guvernante, lærerinne og telegrafistinne, men rundt århundreskiftet oppsto flere nye yrker som ekspeditriser, kontordamer og sykepleiere.

---

²⁷⁰ Edvard Bull d.y, Arbeidermiljø under det industrielle gjennombrudd: tre norske industristrøk. (Oslo: Universitetsforlaget, 1972), 20 - 35

²⁷¹ Bjørndal. 1998: 79-80

²⁷² Bjørndal. 1998: 80

²⁷³ Bjørndal. 1998: 80

²⁷⁴ Olving. 2007: 70

²⁷⁵ Eliassen. 2013: 36

²⁷⁶ Norgeshistorie.no, Knut Kjeldstadli, «Flere blir middelklasse». Hentet 9. jun. 2020 fra <https://www.norgeshistorie.no/forste-verdenskrig-og-mellomkrigstiden/1602-flere-bli-middelklasse.html>

Utdanning ble også viktig for kvinner i disse yrkene, hvor krav om regning og skriving var en forutsetning for arbeidet i noen av disse yrkene. Det var spesielt innen offentlig og privat tjenesteyting hvor man ser en utvikling og modernisering av yrkene til kvinnene i perioden. Også denne kategorien så størst forandring i utvalget.

I Fredrikshald ble skolevesenet et viktig arbeidsområde for kvinner. I 1860 kom lærerinnenenes offisielle inntog i den offentlige skolen og de to første lærerinnene ved allmueskolen i Fredrikshald, Marie Preus og frøken Anna Buchholtz, ble ansatt på 1860-tallet.²⁷⁷ Flere kvinner ble ansatt i skolevesenet mellom 1875 og 1890. I 1890 var det 15 lærerinner og 11 lærere i den offentlige folkeskolen i Fredrikshald, så flertallet var kvinner. Nasjonalt arbeidet flest lærerinner i byskolen, cirka 60 prosent av lærerinnene arbeidet der så grovt sett var den typiske byskolelæreren kvinne.²⁷⁸ Dette ser vi også i Fredrikshald.

Skoleloven av 1889 innførte folkeskolen med mål om en enhetsskole, hvor skolene bygde på hverandre - folkeskole, middelskole og gymnas – og skapte lite rom for privatskoler.²⁷⁹ Det førte til at det ble færre privatskoler i byen, hvor Fredrikshald gikk fra å ha mange privatskoler rundt midten av 1800-tallet, til å bare ha to igjen innen 1915.²⁸⁰ Dette var også synlig i utvalget. I 1875 arbeidet flest lærerinnene på privatskoler, bare en var oppført som lærerinne på allmueskolen, mens i 1910 var de aller fleste ansatt i folkeskolen, så mange som 15 lærerinner. I tillegg var et par lærerinner oppført med arbeid på gymnaset og høyere skole.

I den siste halvdel av 1800-tallet ble kommunikasjonen utbygget i Norge. Jernbane, kanaler, telegraf, aviser og etter hvert også telefon ble mer utbredt. Fredrikshald lå strategisk til mellom Kristiania og Sverige, og alt sommeren 1855 kom det en telegraflinje fra den svenske grensen, gjennom de store byene i Smålenene, deriblant Fredrikshald, og til Kristiania.²⁸¹ Det var først i 1890 hvor to telegrafistinner som arbeidet i jernbanen dukket opp i folketellingen for området. I 1910 hadde antall kvinner innen kommunikasjon økt til åtte. De var alle ugifte, og flest unge kvinner i 20-årene. Tre arbeidet i telegrafene og fire i telefonvesenet. «Fredrikshald

---

²⁷⁷ Forstrøm. 1915: 275

²⁷⁸ Hagemann. 1992: 93

²⁷⁹ Myhre. 2015: 280-281

²⁸⁰ Forsøm. 1915: 291-293

²⁸¹ Forstrøm. 1915: 171

telefonforening» hadde alt blitt stiftet i 1883, som privat aktør hvor de tegnet bidrag til linjer i distriktet og inn til byen.²⁸²

Et annet sentralt arbeidsområde for kvinnene i offentlig og privat tjenesteyting var helse. Spesielt innen helse var det en modernisering og forandring av yrkene til kvinnene i perioden. Arbeidet til kvinnene innen helse forandret seg mye i løpet av 1800-tallet. Ufaglærte oppvartersker, våkekoner, gangkoner og piker hjalp til på sykehusene og de ufaglærte utgjorde den største gruppen pleiepersonell på 1800-tallet.²⁸³ I 1875 var de fleste i utvalget, både ugifte og enker, ufaglærte gangkoner og våkekoner. De aller fleste var eldre kvinner. Ettersom faglært arbeidskraft tok over, forsvant flere av disse yrkene.

Et privat og offentlig helsevesen begynte å «vokse frem» på starten av 1870-årene med diakonissene og menighetspleien i byene og ved offentlige eller private sykehus. I 1910 var det første gang sykepleiere dukket opp i områdene som ble undersøkt i folketellingen.²⁸⁴ I 1900 hadde byen fått et katolsk sykehus i tillegg til det offentlige, St. Josephs hospital. Katolske sykepleiere ble regnet som gode og de var faglærte.²⁸⁵ Av alle sykepleierne som var i utvalget i 1910, var seks av åtte tilknyttet dette hospitalet.

I utvalget ble det færre enker innen helse mellom 1875 og 1910. I 1875 hadde enkene både vært faglærte jordmødre og ufaglærte gangkoner. Ved utviklingen av et bedre helsevesen, forsvant de ufaglærte yrkene som våkekone og gangkone. I 1890 var det bare en våkekone og ingen gangkoner i området. I løpet av perioden var det enker som var jordmødre, noe som var et mulig yrke for dem siden kvinnene kunne være ugifte eller gifte. Jordmødrene og menighetsdiakonissene kunne gifte seg, men sykepleierne måtte være ugifte så lenge de var diakonisser.²⁸⁶ I utvalget kan det se ut til at få ugifte valgte å bli jordmødre. Fra 1875 til 1910 var det bare en ugift som var jordmor. Kvinnene fikk en formell yrkesutdanning, som var heltidsarbeid med lønn, som skilte kvinnene fra veldighetsarbeid som kvinnene hadde drevet med lenge.²⁸⁷ Sykepleiere og jordmødre var en forlengelse av kvinnes tradisjonelle oppgaver, men også et yrke hvor kvinnene kunne bruke sine evner.

---

²⁸² Forstrøm. 1915: 173

²⁸³ Fause og Michaelsen. 2002: 110

²⁸⁴ Kari Martinsen, Freidige og uforsagte diakonisser: Et omsorgsyrke vokser fram 1860-1905 (Oslo:Aschehoug/Tanum-Norli, 1986), 304

²⁸⁵ Nielsen. 2001: 169

²⁸⁶ Martinsen. 1986: 307-308

²⁸⁷ Fause og Michaelsen. 2002 :118

Samtidig økte antall kvinnelige funksjonærer og ansatte i det private og offentlige i utvalget, spesielt mellom 1890 og 1910. Yrker som fotograf og fotografmedhjelper var i begge utvalgene, det samme var kvinnene som arbeidet på private bibliotek. Den største forandringen skjedde i 1910, hvor nye yrker som kontordame, bokholderske og kasserske dukket opp i folketellingen. Disse kvinnene var unge, flest under 30 år og de aller fleste stillingene krevde noe formell utdanning innen skriving og regning.

6.6 Varehandel

Mellom 1839 og 1870-tallet ble handelen mer liberalisert og kvinner fikk flere rettigheter innen næringsliv og handel. I 1875 var det cirka like mange enker og ugifte som arbeidet med handel.

Et trekk ved moderniseringen i samfunnet og markedsøkonomien gjorde seg synlig i form av at flere kvinner var ansatt i butikker og forretninger. Fra 1875 fram til 1890 tredoblet antallet ugifte innen handel seg i utvalget. I folketellingen i 1910 hadde de ugifte innen handel økt, men ikke like mye som imellom 1890 og 1910. Yrkene som økte var butikkdame og ekspeditrise, spesielt mellom 1890 og 1910. Det var en større variasjon av hva de ugifte arbeidet med, enten som handlende og butikkinnehavere eller som butikkdamer og ekspeditriser. Ekspeditriser og butikkdamer – et eksempel på yrke som viser at kvinner hadde fått mer utdanning og økt kunnskapsnivå i regning og skriving enn tidligere.

Enkene i handel gikk jevnt ned mellom 1875 og 1910, størst nedgang var det mellom 1890 og 1910 hvor de gikk fra å være ni til å være tre innen handel. I hele perioden var alle enkene som arbeidet innen handel, butikkinnehavere og drev egne forretninger. Enkene drev i større grad handel på egenhånd enn de ugifte. Selv om ugifte som drev egne butikker økte i perioden, gikk antall enker som drev med handel ned og i 1910 var det færre kvinner i utvalget som drev egne forretninger innen varehandel enn i 1891 og 1875. Likevel kan man anta at enkene i større grad enn de ugifte arvet forretningen de drev, mens de ugifte i større grad startet opp forretninger selv.

Eirinn Larsen dokumenterte at kvinnelige entreprenører vokste i Kristiania mellom 1870 og 1900, hvor de etablerte forretninger som klesbutikker, vertshus, blomsterforretninger og til og med hoteller.²⁸⁸ I utvalget for Fredrikshald var det en økning blant kvinnene i varehandel. Den største økningen var blant kvinnene som arbeidet i butikkene som ekspeditriser eller

---

²⁸⁸ Larsen. 2012

butikkdamer, men kvinner som drev selvstendig handel økte mellom 1875 og 1890. I 1875 var det 15 kvinner som drev egen handel. Flest var det i 1890, hvor 20 kvinner var selvstendig næringsdrivende, i 1910 var det tilsvarende 11 kvinner. Jeg antar at det var flere kvinner som drev eget i både 1890 og 1910, siden flere ugifte og enker var oppført som vertinner på kafe, spisesteder eller losjiforretninger og hoteller. I 1910 var det 10 enker som var hotell-, losji- eller kafevertinner (se kapittel 5.2), men siden yrkene var mer rettet inn mot personlig tjenesteyting, kategoriserte jeg de der. Likevel vil jeg hevde at det var en økning av kvinner som drev egne forretninger, selvstendig, i utvalget rundt århundreskiftet hvis man medberegner spiseforretninger. Det var omtrent like mange ugifte og enker som drev selvstendig i 1910, men siden enkene var en mindre andel i området, var det en større andel av enkene som drev egne forretninger enn de ugifte. Grunnen til at flere enker etablerte eget kan være på grunn av arv fra avdød ektemann, eller at de trengte å forsørge familie og forretningen kunne gi mer frihet på egne premisser.

6.7 Andre måter å livnære seg på

For mange kvinner, både ugifte og enker, var andre måter å livnære seg på viktig for å klare seg på 1800-tallet. I inndelingen ble de delt mellom de som hadde egne midler, forsørget av fattigvesenet eller det offentlige, og de som ble forsørget av det private og andre.

Det var hovedsakelig enker som livnærte seg ved offentlig eller privat hjelp og egne midler. Det var få ugifte, de hadde i større grad lønnet arbeid. Mellom 1875 og 1910 gikk antall kvinner som fikk fattigstøtte ned, mens antallet som livnærte seg med egne midler gikk opp. I utvalget var det en kraftig nedgang av enker som fikk fattigstøtte mellom folketellingen i 1875 og 1890. I samme periode doblet andel enker som ble støttet av andre, privatpersoner eller familie, så det kan være en sammenheng mellom disse to måtene å livnære seg på.

I Fredrikshald doblet antall fattige seg mellom 1850 og 1870, fra cirka 400 personer til over 800.²⁸⁹ Et av problemene med økende fattigdom kom også av mange av de som var fattige på landsbygda ofte søkte inn mot byene.²⁹⁰ Etter 1870 begynte flere sosiale tjenester å bygges ut i Norge.²⁹¹ Etter 1880 og rundt århundreskiftet ble eldreomsorgen og pleiehjem for syke og eldre bygget ut i Fredrikshald.²⁹² Siden mange av de som var fattige ofte var det på grunn av

---

²⁸⁹ Eliassen og Hansen. 2014: 44

²⁹⁰ Myhre. 2015: 265

²⁹¹ Myhre. 2015: 261

²⁹² Eliassen og Hansen. 2014: 44-46

sykdom og alderdom, kan dette ha brakt fattigdomstallet ned. I 1900 skal det ha vært cirka 850 fattige i Fredrikshald, som vitner om en nedgang når man ser tallet opp mot totalbefolkningen.²⁹³

Antall fattige gikk ned i utvalget mellom 1875 og 1910. Størst nedgang var det mellom 1875 og 1890, hvor antall enker med støtte halverte seg. Det var også i denne perioden mange nye sosiale tjenester og eldreheim begynte å dukke opp. De var hele tiden få ugifte som fikk fattighjelp i området, men de som fikk det var eldre ugifte kvinner, hvor den yngste i perioden var 45 år gammel. Det var en klar sammenheng med alder og fattigstøtte. Jevnt over gikk antall kvinner som ble støttet av fattigvesenet ned i utvalget. Kvinnene var oppført under yrker som: *fattigstøtte, fattigvesen, understøttelse av fattigvesen* eller *fattigkassen*. En person som var fattig ble per definisjon regnet som en som ikke greide seg selv økonomisk og trengte hjelp utenifra ved hjelp av fattigstønad.²⁹⁴ Tiltakene fra styresmaktene, blant annet støtte til utvandring eller hjemreise fra byene.²⁹⁵

Fra 1875 og til 1910 gikk antall kvinner som hadde egne midler opp i utvalget. I 1875 var det det tre ganger så mange enker som ugifte som hadde egen midler, mens det både i 1890 og 1910 var større likhet mellom gruppene. Kvinnene var oppført med *egne midler, formue, eide eiendom* eller *huseier*. I hele perioden var dette hovedsakelig kvinner som var godt voksne eller eldre kvinner, både enkene og de ugifte. Vi kan også se en viss sammenheng mellom ugifte med egne midler og med Fredrikshald som fødested i 1890 og 1910.²⁹⁶

Det var hovedsakelig enkene som ble forsørget av familie (med unntak av hjemmeværende døtre) eller privatpersoner i 1875. I 1890 nesten doblet antall enker som ble forsørget av andre seg til 30 enker. De ugifte gikk fra to i 1875 til å være 14 i 1890, også en stor økning. I 1910 var det noen færre av både enker og ugifte, men antallet holdt seg ganske stabilt. Det virket som at både de ugifte og enkene var født både i amtet, utenfor, og i Sverige, så det var ikke noe tydelig mønster her. Aldersmessig så var de ugifte i alle aldre i 1875 og 1890, mens de i 1910 alle var over 50 år gamle. Blant enkene var flertallet i hver telling eldre kvinner, mange over 70 år, men også flere mellom 50-70 år.

---

²⁹³ Eliassen og Hansen. 2014: 47

²⁹⁴ Myhre. 2015: 264

²⁹⁵ Myhre. 2015: 265

²⁹⁶ Vedlegg 1, 1890, tabell 1 og 1910, tabell 1

Økningen blant de ugifte var også knyttet til at de fleste fikk legater. Fredrikshald hadde mange legat, og flere som omfattet enker og ugifte. I 1907 kom boken «Stiftelser og legater» ut, hvor de aller fleste legatene som innbyggerne kunne få, var listet opp. Mange av byens borgere og kjøpmenn hadde opprettet legater og testamenter bort pengebeløp til fattige, kvinner og menn og ellers trengende i samfunnet.²⁹⁷

Siden det tradisjonelt sett har vært kvinner som har levd lengst, både i dag og før i tiden, og at det gjerne har vært et kvinneoverskudd i befolkningen før, var ofte alderdommen en vanskelig tid for kvinner uansett. Kvinner hadde tradisjonelt sett færre yrkesmuligheter og et lavere utdanningsnivå og kom ofte dårligere ut økonomisk, spesielt siden de ofte hadde lavere lønninger. Derfor var det ofte kvinner som var blant de gamle og hjelpetrengende i samfunnet.²⁹⁸

6.8 Annet og elever/studententer

Kvinnene med andre yrker omfattet med forskjellig arbeid, som arbeiderske eller dagarbeiderske. Mange av de var losjerende og etter stillingstittelen å bedømme var nok disse kvinnene eiendomsløse og flyttet til byen for å arbeide for en kortere eller lengre periode. Ifølge Moum var kvinnenenes arbeid på bygda regulert av sommer og vinterarbeid, hvor blant annet tekstilproduksjon var viktig innarbeid for kvinnene.²⁹⁹ Det er ikke urimelig å tenke at noen av de samme oppgavene kunne omfavne kvinnene i byen, spesielt dagarbeiderskene.

Mellom 1875 og 1910 skjedde det store forandringer for kvinner innen skolevesenet. Skolereformene og skoleutbyggingen la grunnlaget for mer utdannet arbeidskraft, også blant kvinnene.³⁰⁰ I 1884 fikk kvinner full tilgang til universitetsutdanning, men i perioden kom også flere muligheter i form av lærerseminarer og husmorskoler. Det var ingen elever eller studententer i utvalget i Fredrikshald før 1890. Jentene i 1890 som var elever, var mest sannsynlig knyttet til folkeskolen og privat undervisning på pikeskoler. I 1910 hadde mye skjedd i skolevesenet for kvinnene. I 1910 var det ti kvinner som jeg kategoriserte som elever eller studententer. De var oppført som *lærerskoleelev*, *husholdningselev*, *skoleelev*, *apotekerelev* samt to som studerte: en

---

²⁹⁷ Aug. Hansen, *Legater og Stiftelser mv. I Fredrikshald*. (Smaalenes Amtstidendes trykkeri, 1907)

²⁹⁸ Sogner og Telste. 2005: 144

²⁹⁹ Moum. 1981: 24-25

³⁰⁰ <https://www.norgeshistorie.no/industrialisering-og-demokrati/1507-kunnskap-og-utdanning.html>

økonomi og en stud.art. Det hadde tydelig blitt en større variasjon i hvilke studiemuligheter kvinnene hadde fått.

6.9 Innvandring til Fredrikshald

Svenskene var hovedsakelig arbeidsinnvandrere, og flest innvandret til Norge i perioden 1840 til 1920.³⁰¹ Flesteparten slo seg ned langs ved Oslofjorden, spesielt Smaalenene merket den svenske innvandringen. I Smaalenene utgjorde svenskene rundt 8 prosent av folketallet og i Fredrikshald skal de svenskfødte ha utgjort 16 prosent av befolkningen.³⁰² I boken *A history of immigration* av Grete Brochmann og Knut Kjeldstadli, trekkes det fram at Halden var byen med flest innvandrere. I nabobygdene Idd og Prestebakke, ca. 15 km unna Fredrikshald, var 30 prosent av befolkningen svenske. Mange svenske reiste over grensa til Norge for å arbeide, også de svenske kvinnene. Flesteparten av de svenske kvinnene kom fra områdene nært norskegrensa. Dette satte også sitt preg på byen. Mange tok seg jobb ved industrien i Fredrikshald, som ved Catrineholms jærnverk i Tistedal og senere ved sko-, konfeksjons-, papir- og cellulosefabrikkene. Blant de mange kvinnene som arbeidet ved bomullsspinneriet, var også mange av disse svenske.³⁰³

Andelen svenske kvinner som var i utvalget varierte mellom 13 prosent og 22 prosent mellom 1875 og 1910, høyest var det i 1890.³⁰⁴ I perioden arbeidet flesteparten av kvinnene som hadde oppgitt et fødested i Sverige, innen personlig tjenesteyting. For industrien i byen har tilgangen på faglært arbeidskraft fra Sverige vært viktig. I Sverige var det vanlig allerede tidlig på 1800-tallet med kvinnelige industriarbeidere.³⁰⁵ Kvinnene som flyttet var hovedsakelig vanlige arbeidsfolk som flyttet for arbeid og for å få bedre lønnsvilkår.³⁰⁶ Ifølge Olving, var det spesielt de yngre svenske kvinnene som kom til Norge for sesongarbeid.³⁰⁷ Tekstilindustrien og jordbruk var en vanlig arbeidsplass for kvinner som tok sesongarbeid. Etter at skoindustrien vokstre kraftig kan det tyde på at en del svenske kvinner fikk seg arbeidet innen dette også.

---

³⁰¹ Grete Brochman og Knut Kjeldstadli. *A history of immigration – The case of Norway 900 – 2000*. (Oslo: Universitetsforlaget, 2008), 128

³⁰² Eliassen og Hansen. 2014: 311

³⁰³ Eliassen og Hansen. 2014: 199

³⁰⁴ Vedlegg 1, 1890, tabell 1

³⁰⁵ Eliassen. 2013: 36

³⁰⁶ Olving. 2007: 25-27

³⁰⁷ Olving. 2007: 28

6.10 Industrialiseringen og modernisering av arbeidsliv i Fredrikshald

Industrialiseringen og moderniseringen av samfunnet forandret arbeidsområdene til kvinnene mellom 1875 og 1910 i Fredrikshald. I perioden kan vi se en modernisering, industrialisering og en fremvekst av typiske middelklasseyrker, som eksempel kontordamer og butikkdamer. Forandringene av yrkesveiene til kvinnene kom som et resultat av både nasjonale påvirkninger, men og av lokale endringer i Fredrikshald.

Den første fasen av industrialiseringen startet allerede i 1840- og 1850-årene i Norge. Hovedsakelig var dette innen tekstil, jern og metall og forbrukerindustri.³⁰⁸ En viktig forutsetning for utviklingen var utbygging av infrastruktur, teknologi, stadig bedre utdannet befolkning og mye arbeidskraft, samt en høy andel eksport og import.³⁰⁹ Den andre fasen av industrialiseringen kom mellom 1870 og 1905, hvor det var økende fokus på eksport av industrivarer som trelast, tekstil og jern, mens det var en stagnasjon i fiskeeksporten og skipsfartstjenester.³¹⁰ Fredrikshald utviklet seg i liknede mønster som det som beskrives over fra midten av 1800-tallet og fram til århundreskiftet.

Nasjonalt kom det flere lover den siste halvdel av 1800-tallet, som gav kvinner flere juridiske rettigheter. Kvinner fikk næring- og handelsrettigheter og etter til hvert også mulighet til å ta høyere utdanning. Den siste halvdel av 1800-tallet dukket det også opp utdanning og skoler hvor kvinnene kunne utdanne seg til eksempel lærer eller sykepleier.

I Fredrikshald var det mange muligheter innen industri eller håndverk for kvinner. Alt i 1875 var det kvinner som arbeidet i boktrykkeri, spinnerier og meieri. I 1910 ble industriens betydning enda tydeligere, hvor industri og håndverk var kategorien hvor nest flest enker arbeidet. Jeg vil hevde at området besto av hovedsakelig nærings- og forretningsvirksomhet, men at det ble større innslag av industrivirksomhet ettersom flere industrier flyttet i og rundt byen rundt 1900.³¹¹ Skotøyindustrien var en viktig faktor for at det ble flere innen industri og håndverk.

Det ble også mange kvinner i varehandel, hovedsakelig unge, ugifte butikkdamer. Det var færre enker som var butikkinnehavere, men det kan virke som at det var en andel som drev

---

³⁰⁸ Norgeshistorie.no, Jan Eivind Myhre, «Norge blir et industriland». Hentet 9. jun. 2020 fra <https://www.norgeshistorie.no/industrialisering-og-demokrati/1504-norge-blir-et-industriland.html>

³⁰⁹ Norgeshistorien.no, Myhre, «Norge blir et industriland»

³¹⁰ Myhre. 2015: 199-202

³¹¹ Eliassen og Hansen. 2014: 263

kafeer, hotell og losji og spisesteder. Mange av disse var nok selvstendige, men siden jeg hovedsakelig kategoriserte kvinnene ut ifra deres næring, ble flere av de kategorisert under personlig tjenesteyting. Grunnen til at flere kafeer og hoteller dukker opp i området, kan være på grunn av jernbanestasjonen som kom til byen rundt 1880, samtidig som det var en generell velstandsøkning og lettere og reise og frakt av varer, som gjorde drift av slike forretninger mulig. Samtidig forandret samfunnet seg og flere ble avhengig av detaljhandel for å skaffe seg de nødvendige varene.

Kvinner fikk flere juridiske rettigheter i løpet av 1800-tallet, både innen næringsvirksomhet, men ved at ugifte og senere også gifte ble myndige. I 1900 var det få yrker eller utdanningsinstitusjoner som var stengt for kvinnene.³¹² På 1880- og 1890-tallet fikk flere kvinner rett til lengere utdanning, og universitetet ble åpnet for kvinner. I Fredrikshald var det flere kvinner som tok eller hadde tatt høyere utdanning i 1910. Innen skolevesenet økte antall lærerinner jevnt mellom hver folketelling, både i utvalget og for hele byen generelt. De ugifte kvinnene var de som dukket opp i de «nye» yrkene først, men i 1910 var det enker som var lærerinne og sykepleier, som viser at utdanningsnivået hadde økt for alle kvinnene. At det dukker opp flere lærerinner og sykepleiere reflekter nok et behov i byen, men også at flere kvinner fikk tilgang til utdanning og nye yrkesveier. Det kan se ut som at mange av kvinnene i utvalget fikk seg arbeid i de nye middelklasseyrkene i perioden.

6.10 Modernisering

I denne oppgaven har jeg undersøkt yrkesmulighetene til de ugifte kvinnene og enkene i et utvalgt område av Fredrikshald. Ved å bruke tre ulike folketellinger, har jeg kartlagt hva de ugifte og enkene i sentrumsområdene i Fredrikshald arbeidet med i 1875, 1890 og 1910. Hensikten var å se om det var en modernisering i yrkesveiene og se hvilke forskjeller det var mellom ugifte kvinner og enker i arbeid. Ved å se på ugifte kvinner og enkers yrker fant jeg at yrkene endret seg og moderniserte seg i perioden, men det var forskjell mellom de ugifte og enkene.

Oppgaven bidrar i lokalhistorie med kjønnsperspektiv på arbeid. Siden det bare var noen utvalgte gater som ble undersøkt, kan dette også ha påvirke resultatet. Lokale forskjeller innad byen, kan gjøre at resultatet ville blitt annerledes hvis man hadde undersøkt noen andre

---

³¹² Melby. 2020: 351

områder. Jeg valgte å se nærmere på de ulike yrkene til de ugifte kvinnene og enkene i disse områdene.

Moderniseringen gjorde seg tydelig ved at sekundær- og tertiærnæringer, som industri og tjenesteyting, økte i Fredrikshald. Smaalenene var det mest industrialiserte amtet på starten av århundret.

Hvordan utviklet yrkene seg for kvinnene i Fredrikshald? Det var en endring i yrkesveiene til kvinnene i Fredrikshald. Det var i perioden en omfattende industrialisering. Et påfølgende trekk ved utviklingen var at mange av de nye yrkene som oppsto, sprang ut fra de tradisjonelle kvinnerollene i de ulike samfunnslagene.³¹³ De ugifte kvinnene i utvalget gikk fra tradisjonelt arbeid som tjenestepike og annen hjelp i husholdet i 1875, til mer spesialiserte yrker i 1910. De unge ugifte som var født i byen fikk seg i større grad arbeid i varehandel, industrien eller som ansatt eller funksjonær i det offentlige eller privat i 1910. Kvinner som arbeidet innen industrien steg i periode, størst mellom 1890 og 1910.

De ugifte tok lengere utdanning, og flere fikk seg arbeid som de var faglærte til. De kvinnene som fortsatt tok arbeid i personlig tjenesteyting, som eksempel tjenestepike, var hovedsakelig fra bygdene like utenfor Fredrikshald.

Enkene var i hele perioden mellom 1875 og 1910 eldre kvinner. De arbeid ofte i yrker som var enklere å kombinere med forsørgelsesansvar eller i yrker hvor det ikke var krevd mye utdanning, som eksempel ufaglært helsehjelp eller arbeid med rengjøring. Unntaket var jordmor yrket, hvor enkene utgjorde flesteparten av kvinnene i området. Mange av enkene var mellom 1875 og 1910 avhengig av støtte fra den offentlige eller private. Og en del av de hadde egne midler å leve av. Det var gjennom alle folketellingene et betydelig antall som hadde egne midler, som kan tyde på at enkene i området var ikke blant de dårligste stilte i samfunnet. Derimot var det også en del enker som måtte ha hjelp for å klare seg, så det varierte. Enkene ser også ut til i større grad å drive kafeer og overnattingssteder etter århundreskiftet i Fredrikshald.

Det var en klar endring av husholdningsposisjon og arbeid for kvinnene. Arbeidet forandret seg og ble mer moderne og flere yrker som finnes i dag oppsto i denne perioden. Arbeidslivet forandret seg, det ble mer spesialisert samtidig ble det flere yrker å velge imellom.

---

³¹³ Moum. 1981: 76

og allsidig. For kvinnene endret familierollen og arbeidslivet seg mye mellom 1875 og 1910. Nasjonale tall over kvinner i arbeid, viser at de aller fleste kvinner arbeidet, lønnet og ulønnet, men hvilket yrker de kunne ta forandret seg mye i perioden. Flere jobber som kom arbeidere, funksjonerer og lærerinner og helsearbeidere.

6.11 Avslutning

I denne oppgaven har jeg undersøkt ugifte og enkers yrkesmuligheter i Fredrikshald mellom 1875 og 1910. Ved å se på ugifte kvinner og enkers yrker fant jeg arbeidet endret seg, de fikk tilgang på mer utdanning og nye yrker, samt at arbeidets innhold moderniserte seg i perioden. I tillegg fant jeg en sammenheng mellom yrkesveiene til de ugifte, deres fødested og alder. For enkene fant en jeg viss sammenheng mellom yrke, fødested og alder på kvinnene.

For de ugifte kvinnene og enkene var perioden en tid med mange forandringer innen arbeidet. For kvinnene ble arbeidet i større grad flyttet ut fra hjemmet og husholdet og inn på kontoret, butikkene og fabrikkene. De store endringene gjorde seg synlige mellom 1875 og 1910, men endringene skjedde også gradvis. Samtidig var det fortsatt mange kvinner i personlig tjenesteyting og som var hjemmeværende, men innholdet og arbeidet innad gruppen forandret seg mye i perioden. Flere fikk utdanning og kunne ta lengre utdanning og nye rettigheter gjorde at kvinnene kunne eie og arbeide i forretninger, være lærerinner, sykepleiere, telegrafistinner og fabrikkarbeidere. De ugifte i Fredrikshald skaffet seg arbeid hvor det krevde utdanning i 1910 enn i 1875. For enkene var det også noen med utdanning, eksempel lærer, men flertallet av de livnærte seg fortsatt med egne midler eller hjelp av andre. Personlig tjenesteyting var fortsatt den største yrkeskategorien, men yrkene hadde forandret seg. Færre arbeidet i husholdene. I tillegg økte industri og håndverk kraftig og ble den nest største yrkeskategorien i 1910.

Denne studien har vært begrenset til å omhandle Fredrikshald og sentrumsområdet i byen. Fredrikshald var en viktig by for snaut 150 år siden, og det er viktig og interessant å undersøke for å se utviklingen som skjedde i arbeidslivet og industrialiseringen opp mot århundreskiftet. Jeg tror at likende studier av andre lokalsamfunn, men med andre industrigrener eller byfunksjoner. Det har vært mange studier hvor kvinner i spesifikke yrkesgrener har blitt undersøkt, men mange har omhandlet Kristiania eller de andre store byene i Norge. Undersøkelsen av Fredrikshald kan derfor være et supplement til denne forskningen, men med et annet lokalhistorisk perspektiv. Videre studier av kvinners arbeid i et lokalhistorisk perspektiv kan være nyttig og interessant, for å se på regionale og lokale forskjeller innad i

Norge. Jeg tror også at videre studier av Fredrikshald, med en sammenlikning av Tistedal og hovedbyen Fredrikshald, kunne ha vært interessant siden de representerte ulike områder i arbeidslivet.

Kilder

Utrykte kilder

Digitalarkivet. Folketellingen 1875 for Fredrikshald kjøpstad, tellingskrets hentet fra https://www.digitalarkivet.no/census/district_list/52004 (Sist aksessert 13.06.20)

Digitalarkivet. Folketellingen 1890 for Fredrikshald kjøpstad, tellingskrets hentet fra https://www.digitalarkivet.no/census/district_list/52669 (Sist aksessert 13.06.20)

Digitalarkivet.no - Folketellingen 1910 for Fredrikshald kjøpstad, tellingskrets hentet fra: https://www.digitalarkivet.no/census/district_list/36333 (Sist aksessert 13.06.20)

Fra Digitalarkivet.no:

Digitalarkivet.no, «Folketellingen 1891, Fredrikshald Kjøpstad». (Rode 5) Hentet 18.mai. 2020 fra <https://media.digitalarkivet.no/view/52669/14>

Digitalarkivet.no, «Folketellinger». Hentet 18.mai 2020 fra <https://www.arkivverket.no/slektsgranskning/folketellinger>

Digitalarkivet.no, «Folketellinger og manntall». Hentet 18.mai 2020 fra <https://www.digitalarkivet.no/content/censuses>

Enkeltpersoner fra folketellingene:

Folketellingen for Fredrikshald Kjøpstad, 1875:

Karoline Molkersrød <https://www.digitalarkivet.no/census/person/pf01052004002612> (Sist aksessert 07.05.20)

Anne Arnesen <https://www.digitalarkivet.no/census/person/pf01052004001993> (Sist aksessert 01.04.20)

Sofie Arnesen <https://www.digitalarkivet.no/census/person/pf01052004001994> (Sist aksessert 1.04.2020)

Anne Catrine Poulsen <https://www.digitalarkivet.no/census/person/pf01052004005712> (Sist aksessert 1.04.2020)

Elise Marie Hansen <https://www.digitalarkivet.no/census/person/pf01052004003118> (Sist aksessert 09.05.20)

Jens Hansen <https://www.digitalarkivet.no/census/person/pf01052004003117> (Sist aksessert 09.05.20)

Fredrikke Luft <https://www.digitalarkivet.no/census/person/pf01052004007181> (Sist aksessert 06.05.20)

Gina Olsen <https://www.digitalarkivet.no/census/person/pf01052004007106> (Sist aksessert 06.05.20)

Anna Amalie Kleve <https://www.digitalarkivet.no/census/person/pf01052004003130> (25.05.20)

Helene Mathæa Foght <https://www.digitalarkivet.no/census/person/pf01052004006512> (Sist aksessert 14.05.20)

Laura Henriette Fogth <https://www.digitalarkivet.no/census/person/pf01037979003984> (Sist aksessert 15.05.20)

Gina Olsen <https://www.digitalarkivet.no/census/person/pf01052004005687> (Sist aksessert 15.05.20)

Christine Smith <https://www.digitalarkivet.no/view/267/pg00000000754751> (Sist aksessert 15.05.20)

Valborg Ledemark <https://www.digitalarkivet.no/census/person/pf01052004002634> (Sist aksessert 06.05.20)

Marie Bodal <https://www.digitalarkivet.no/census/person/pf01052004006651> (Sist aksessert 06.05.2020)

Folketellingen for Fredrikshald Kjøpstad, 1890:

Berthe Sofie Svendsen <https://media.digitalarkivet.no/view/52669/9190> (Sist aksessert 15.05.20)

Marie Kristine Olsen <https://media.digitalarkivet.no/view/52669/8813> (Sist aksessert 15.05.20)

Marie Ulrikka Berg og Julie Louise Berg

<https://media.digitalarkivet.no/view/52669/8608> (Sist aksessert 15.05.20) og

<https://media.digitalarkivet.no/view/52669/8609> (Sist aksessert 15.05.20)

Andres Berg <https://www.digitalarkivet.no/census/person/pf01052004006583> (Sist aksessert 15.05.20)

Karen Olsen <https://media.digitalarkivet.no/view/52669/8181> (Sist aksessert 30.04.20)

Jakobine Sophie Johannesen <https://media.digitalarkivet.no/view/52669/4244> (Sist aksessert 18.04.20)

Marthe Nielsen I <https://media.digitalarkivet.no/view/52669/9064> (Sist aksessert 05.05.20)

Marthe Nielsen II <https://www.digitalarkivet.no/census/person/pf01037979005321> (Sist aksessert 05.05.20)

Folketellingen for Fredrikshald Kjøpstad, 1910:

Borghild Ingebretsen <https://www.digitalarkivet.no/census/person/pf01036333009906> (Sist aksessert 30.04.20)

Bolette Annersen <https://www.digitalarkivet.no/census/person/pf01036333002907> (Sist aksessert 03.05.20)

Husholdningen på hotell

<https://www.digitalarkivet.no/census/apartment/lf01036333002899> (Sist aksessert 03.05.05)

Anna Stenberg <https://www.digitalarkivet.no/census/person/pf01036333001591>
(Sist aksessert 18.05.20)

Martine Hansen i 1875, 1890 og 1910:

<https://www.digitalarkivet.no/census/person/pf01052004005571>

(Sist aksessert 4.05.20),

<https://media.digitalarkivet.no/view/52669/9368> (Sist aksessert 04.05.20),

<https://www.digitalarkivet.no/census/person/pf01036333010230>

(Sist aksessert 4.05.20)

Angelina-Cesarine Vullien

<https://www.digitalarkivet.no/census/person/pf01036333009340>

(Sist aksessert 08.06.20)

Bolette Olsen 1910 <https://www.digitalarkivet.no/census/person/pf01036333002929> (Sist aksessert 30.04.20) og

1890 <https://media.digitalarkivet.no/view/52669/3214> (Sist aksessert 30.04.20)

Theodor Olsen <https://www.digitalarkivet.no/view/279/pk00000000128872> (Sist aksessert 30.04)

Laura H. Fogth <https://www.digitalarkivet.no/census/person/pf01036333009377> (Sist aksessert 16.05.20)

Eli Nannestad <https://www.digitalarkivet.no/census/person/pf01036333003303> (Sist aksessert 1.05.20) og

http://www.unimus.no/felles/bilder/web_hent_bilde.php?filename=uiu.studmatr.m22s005&type=jpeg (Sist aksessert 01.05.20)

Trykte kilder

Aviser

Bergens Tidende. Fredag 28. Desember 1888 (s. 4).

Fredrikshald tilskuer – Anheds- og Avertissementsblad for Fredrikshald og Omegn.
22.januar. 1891 (s.4).

Folketellinger

NOS. Folketellingen 1801 – Ny bearbeiding 1980

<https://www.ssb.no/historisk-statistikk/folketellinger/folketellingen-1801>

NOS. Folketellingen 1876.

<https://www.ssb.no/historisk-statistikk/folketellinger/folketellingen-1876/>

NOS. Folketellingen 1891.

<https://www.ssb.no/historisk-statistikk/folketellinger/folketellingen-1891>

NOS. Folketellingen 1900.

<https://www.ssb.no/historisk-statistikk/folketellinger/folketellingen-1900>

NOS. Folketellingen 1910.

<https://www.ssb.no/historisk-statistikk/folketellinger/folketellingen-1910>

Litteratur

- Aschehougs Norgeshistorie. Redigert av Gro Hagemann. 9. Vol. Oslo: Aschehoug, 1994-1998
- Andersgaard, Ingrid «Settersker og typografer – splittelsen mellom menn og kvinner» I *Kvinner selv -: syv bidrag til norsk kvinnehistorie* red. Ida Blom og Gro Hagemann, 22-46 Oslo: Aschehoug, 1982.
- Avdem, Anna Jorunn og Kari Melby, *Oppe først og sist i seng: Husarbeid i Norge fra 1850 til i dag*. Oslo: Universitetsforlaget, 1985.
- Bakke, Harald Haldenhåndverkere gjennom 350 år. Halden Håndverksforrening. Halden: E.Sem trykkeri, 1951.
- Bjørndal, Ivar. *Østfold husmorskole* Risum 75år*. Halden: Baardens & Co. A.S, 1975.
- Bjørndal, Ivar. Bak fabrikkporten – Minner fra et arbeiderliv 1925-1975. Halden: Forum Bjørndal, 2000.
- Bjørndal, Ivar. Fra vannkraft til datakraft: Trekk ved Haldens historie i hundre og tredve år 1868-1998. Halden: Forum Bjørndal, 1998
- Blom, Ida, Sølvi Sogner og Bente Rosenbeck. *Kvinner i den vestlige verden fra år 1500 til i dag*. Oslo: Cappelens Forlag as, 2005.
- Blom, Ida og Anna Tranberg (Red.) *Nordisk lovoversikt – viktige lover for kvinner ca. 1810 - 1980*. Oslo: Norsk tekstsenter, 1985
- Blom, Ida. «Kvinnelig i vårt århundre» i *Kvinnernes kulturhistorie – Fra år 1800 til vår tid*. Bind 2, red. Kari Vogt et.al., 147-160. Oslo: Universitetsforlaget, 1985.
- Bull, Edvard d.y, Arbeidermiljø under det industrielle gjennombrudd: tre norske industristrøk. Oslo: Universitetsforlaget, 1972.
- Brochman, Grete & Knut Kjeldstadli. *A history of immigration – The case of Norway 900 – 2000*. Oslo: Universitetsforlaget, 2008.
- Dørum, Knut. «Kvinnerollen i Norge 1814-1920 – kontinuitet og endring», *Heimen*, V. 53 (2016): 261-275
- Eliassen, Sven G. *Østfolds historie: bind 3 Små len – ett amt*. Østfold fylkeskommune, 2004
- Eliassen, Sven G. Brödrafolkens väl, gräl och förväl 1905: Grenselandsskapet Østfold i lys av 1905. Torp: Melsom Grafisk AS, 2005.
- Eliassen, Sven G. Kvinneres kår og kamp for likeverd: Kvinden, likesaa vel som Manden, er og bør ansees som et Menneske – heftet. Halden: Sven G. Eliassen, 2013

- Eliassen, Sven G. og Sven Olav Hansen. *Haldens historie: Bind 2: 1826-1940*. Halden: Ask forlag, 2014
- Fause, Åshild og Anne Michaelsen. *Et fag i kamp for livet: Sykepleiefagets historie i Norge*. Bergen: Fagbokforlaget, 2002.
- Forstrøm. O. *Fredrikshald i 250 aar: 1665-1915. del 2*. Halden: E.Sem, 1915.
- Hagemann, Gro. *Skolefolk: Lærernes historie i Norge*. Oslo: Ad Notam Gyldendal, 1992.
- Hagemann, Gro. «Kvinnen – Annenrangs borgere? Nytt Norsk tidsskrift. Nr. 2 (2014), 124-135.
- Hagemann, Gro. *Kjønn og industrialisering*. Oslo: Universitetsforlaget, 1994.
- Hagemann, Gro og Sandvik, Hilde. «Del 3: Fra husholdsøkonomi til markedsøkonomi, 1800-1900» i *Med kjønnsperspektiv på norsk historie. 3.utgave*. Hagemann, Gro. Kari Melby, Hege Roll-Hansen, Hilde Sandvik, Ingvild Øye, 13-25 Oslo: Cappelen Damm AS, 2020
- Hagemann, Gro og Sandvik, Hilde. «Forord: Innledning» i *Med kjønnsperspektiv på norsk historie. 3.utgave*. Hagemann, Gro. Kari Melby, Hege Roll-Hansen, Hilde Sandvik, Ingvild Øye, 13-25 Oslo: Cappelen Damm AS, 2020
- Hansen, Aug. *Legater og Stiftelser mv. I Fredrikshald*. Smaalenenes Amtstidendes trykkeri, 1907
- Haug, Edvin. *800 Haldenprofiler – En samling biografier omfattende Haldensere etter 1900 (født før 1886)*. Halden: Baardsen & Co, 1950.
- Jacobsen, Frank Kiel. *Lokalhistorisk veiviser for Halden og Aremark*. Rakkestad: Valdisholm forlag as, 1992.
- Jacobsen, Frank Kiel. *Gatenavn I Halden: Historien bak våre ferdselsveier*. Halden: H. Andersen Bok- og papirhandel AS, 1994.
- Johanson, Arvid *Halden bibliotek gjennom 100 år ... 1876-1976*. Halden: Baardsen & Co. A.S, 31. januar 1976.
- Martin Jørgensen og Hieronymus Heyerdahl. *Haldens Handelsstand forening gjennom 75 år, 10.juli 1857-10.juli 1932*. (Halden: E.Sem trykkeri, 1932)
- Kay, Alison C. *The foundations of female entrepreneurship: enterprise, home and household in London, C. 1800-1870*. New York: Routledge, 2009.
- Larsen, Eirinn «Selvgjorte kvinner: Kjønn, entreprenørskap og næringsliv rundt 1900», *Heimen*. Bind 43 (2012): 127-144

- Larsen, Eirinn «Næringsfrihet som likestilling: 1850-1880» I *Norsk Likestillingshistorie 1814- 2013*. Med Danielsen, Hilde og Ingeborg Winderen Owesen, 67-110. Bergen: Fagbokforlaget 2013
- Larsen, Eirinn «Forretningskvinnene inntar næringslivet (1870-1900)» I *Politikk, profesjon og vekkelse*, redigert av Knut Dørum, 139-161. Bergen: Fagbokforlaget. 2014.
- Ljones, Olav. *Kvinnens yrkesdeltaking i Norge*. Oslo: Statistisk sentralbyrå - samfunnsøkonomiske studier 39, 1979.
- Lunden, Mimi Sverdrup. *De frigjorte hender: et bidrag til forståelse av kvinners arbeid i Norge etter 1814*. Oslo: Tanum, 1978.
- Martinsen, Kari og Kari Wærness. *Pleie uten omsorg*. Oslo: Pax forlag A/S, 1979
- Kari Martinsen, Freidige og uforsagte diakonisser: Et omsorgsyrke vokser fram 1860-1905 Oslo: Aschehoug/Tanum-Norli, 1986.
- Melby, Kari. «Del 4: Husmortid, 1900-1960» i *Med kjønnsperspektiv på norsk historie. 3.utgave*. Hagemann, Gro. Kari Melby, Hege Roll-Hansen, Hilde Sandvik, Ingvild Øye, 13-25 Oslo: Cappelen Damm AS, 2020.
- Moum, Sidsel Vogt. *Kvinnfolkarbeid: Kvinners kår og status i Norge 1875-1910*. Oslo: Universitetsforlaget, 1981.
- Norgeshistorie.no, Knut Kjeldstadli, «Flere blir middelklasse». Hentet 9. jun. 2020 fra <https://www.norgeshistorie.no/forste-verdenskrig-og-mellomkrigstiden/1602-flere-blir-middelklasse.html>
- Norgeshistorie.no, Jan Eivind Myhre, «Norge blir et industriland». Hentet 9. jun. 2020 fra <https://www.norgeshistorie.no/industrialisering-og-demokrati/1504-norge-blir-et-industriland.html>
- Norgeshistorien.no, Hege Roll-Hansen. «Individer, familier og statistiske dilemma» Hentet 14.juni.2020 fra <https://www.norgeshistorie.no/forste-verdenskrig-og-mellomkrigstiden/1664-individer-familier-og-statistiske-dilemma.html>
- Norgeshistorie.no, Hege Roll-Hansen, «Mjølke og modernisering». Hentet 12. jun. 2020 fra <https://www.norgeshistorie.no/industrialisering-og-demokrati/1527-mjolk-og-modernisering.html>
- Myhre, Jan Eivind *Norsk historie 1814-1905: Å bygge en stat og skape en nasjon*. Oslo: Det norske samlaget, 2.utgave 2015.
- Olving, Anne-Cathrine «Svensk arbeidsinnvandring til Fredrikshald 1870-1910». Hovedfagsoppgave, A.C. Olving, 2007

- Roll-Hansen, Hege «Arbeid og forsørgelse: En undersøkelse av kjønn, husarbeid og kategorisering i norske folketellinger mellom 1866 og 1940» Doktorgradsavhandling, Universitetet i Oslo, 2012.
- Sandvik, Pål Thonstad. *Nasjonens velstand: Norges økonomiske historie 1800-1940*. Bergen: Fagbokforlaget, 2018.
- Seip, Anne-Lise. *Sosialhjelpstaten blir til: norsk sosialpolitikk 1840-1920*. Oslo: Gyldendal, 2. utgave, 1994.
- Sparks, Edith. *Capital intensions: Female proprietors in San Francisco, 1850-1920*. Chapel Hill: University of North Carolina Press, 2006.
- Solli, Arne «Livsløp-familie-samfunn: Endring av familiestrukturer i Norge på 1800-tallet» Doktorgradsavhandling, Universitetet i Bergen, 2003.
- Sundal, Guro «Ugifte kvinners yrkesmuligheter. En studie av endringer i husholdsposisjoner og yrkesmuligheter i Trondheim 1865-1900». Mastergradsavhandling, G. Sundal, 2018
- Svendsen, Åsmund. *Østfolds historie: bind 4, Fylke i grenseland* (Østfold fylkeskommune, 2004), 25
- Svisdal, Oda «Hamskiftet i Oppdal. En undersøkelse av de ugiftes yrkesmuligheter 1865-1900». Mastergradsavhandling, O. Svisdal, 2016
- Sølvi Sogner og Kari Telste, *Ut og søkje teneste: historia om tenestejentene*. Oslo: Samlaget, 2005
- Thorsen, Liv Emma «Streng, men rettferdige mødre» i *Kvinnenes kulturhistorie: Fra år 1800 til vår tid. Bind 2*, red. Kari Vogt et.al., 189-193 Oslo: Universitetsforlaget, 1985.
- Thorvaldsen, Gunnar «Hushjelper og jordbrukstjenere – når kom nedgangen i tjernertallene?», *Historiske Tidsskrift*. Bind 87 (2008): 451-464.

Vedlegg

Vedlegg 1 – Ulike tabeller over datagrunnlag

1875

Tabell 1

DE UGIFTE KVINNERS FØDESTED OG YRKE, 1875					
	Sverige	Fredrikshald	Smaalenene	Andre steder	Sum
PERSONLIG TJENESTEYTING	61	81	87	23	252
VAREHANDEL OG SERVICE	0	4	1	3	8
HJEMMEVÆRENDE	1	92	11	17	121
INDUSTRI OG HÅNDVERK	2	21	5	0	28
OFFENTLIG OG PRIVAT TJENESTEYTING	0	8	1	6	15
ANNET	1	2	2	1	6
FATTIGVESENET	0	4	0	0	4
EGNE MIDLER	0	3	1	2	6
ANDRE FORSØRGERE	0	1	1	0	2
ELEV/STUDENT	0	0	0	0	0
IKKE OPPGITT NÆRINGSVEI	0	32	11	8	51
TOTALT	65	248	120	60	493
PROSENT	13	50	24	12	100

Tabell 2

ENKENES FØDESTED OG YRKE, 1875					
	Sverige	Fredrikshald	Smaalenene	Andre steder	Sum
PERSONLIG TJENESTEYTING	4	6	5	2	17
VAREHANDEL OG SERVICE	0	4	4	2	10
HJEMMEVÆRENDE	0	0	0	0	0
INDUSTRI OG HÅNDVERK	2	2	0	0	4
OFFENTLIG OG PRIVAT TJENESTEYTING	1	0	2	2	5
ANNET	2	0	2	0	4
FATTIGVESENET	11	12	8	2	33
EGNE MIDLER	1	11	2	12	26
ANDRE FORSØRGERE	2	3	5	4	14
ELEV/STUDENT	0	0	0	0	0
IKKE OPPGITT NÆRINGSVEI	1	4	3	2	10
TOTALT	24	42	31	26	123
PROSENT	20	34	25	21	100

Tabell 3

UGIFTE KVINNERS ALDER OG YRKE, 1875					
	16-24	25-49	50-69	over 70	Totalt
PERSONLIG TJENESTEYTING	160	82	6	4	252
VAREHANDEL OG SERVICE	2	5	1	0	8
HJEMMEVÆRENDE	80	37	4	0	121
INDUSTRI OG HÅNDVERK	16	10	2	0	28
OFFENTLIG OG PRIVAT TJENESTEYTING	1	10	3	1	15
ANNET	1	3	2	0	6
FATTIGVESENET	0	1	1	2	4
EGNE MIDLER	0	3	1	2	6
ANDRE FORSØRGERE	1	0	0	1	2
ELEV/STUDENT	0	0	0	0	0
IKKE OPPGITT NÆRINGSVEI	32	15	3	1	51
TOTALT	293	166	23	11	493
PROSENT	59	34	5	2	100

Tabell 4

ENKERS ALDER OG YRKE, 1875					
	16-24	25-49	50-69	over 70	Totalt
PERSONLIG TJENESTEYTING	0	10	6	1	17
VAREHANDEL OG SERVICE	0	1	6	3	10
HJEMMEVÆRENDE	0	0	0	0	0
INDUSTRI OG HÅNDVERK	0	3	1	0	4
OFFENTLIG OG PRIVAT TJENESTEYTING	0	3	1	1	5
ANNET	0	2	2	0	4
FATTIGVESENET	0	8	15	10	33
EGNE MIDLER	0	6	14	6	26
ANDRE FORSØRGERE	0	3	8	3	14
ELEV/STUDENT	0	0	0	0	0
IKKE OPPGITT NÆRINGSVEI	0	1	5	4	10
TOTALT	0	37	58	28	123
PROSENT	0	30	47	23	100

1890

Tabell 1

DE UGIFTE KVINNERS FØDESTED OG YRKE

	Sverige	Fredrikshald	Smaalenene	Andre steder	Sum
PERSONLIG TJENESTEYTING	83	54	78	20	235
VAREHANDEL OG SERVICE	2	15	3	5	25
HJEMMEVÆRENDE	8	60	12	13	93
INDUSTRI OG HÅNDVERK	10	29	9	3	51
OFFENTLIG OG PRIVAT TJENESTEYTING	0	9	6	12	27
ANNET	1	1	0	0	2
FATTIGVESENET	0	4	3	0	7
EGNE MIDLER	1	15	1	3	20
ANDRE FORSØRGERE	0	7	5	1	13
ELEV/STUDENT	1	8	0	2	11
IKKE OPPGITT NÆRINGSVEI	0	1	1	2	4
TOTALT	106	203	118	61	488

Tabell 2

ENKENES FØDESTED OG YRKE, 1890

	Sverige	Fredrikshald	Smaalenene	Andre steder	Sum
PERSONLIG TJENESTEYTING	11	6	8	3	28
VAREHANDEL OG SERVICE	1	5	2	2	10
HJEMMEVÆRENDE	0	0	0	0	0
INDUSTRI OG HÅNDVERK	3	2	2	0	7
OFFENTLIG OG PRIVAT TJENESTEYTING	1	0	1	1	3
ANNET	1	0	0	0	1
FATTIGVESENET	4	7	5	0	16
EGNE MIDLER	1	6	6	5	18
ANDRE FORSØRGERE	3	13	8	8	32
ELEV/STUDENT	0	0	0	0	0
IKKE OPPGITT NÆRINGSVEI	1	1	0	1	3
TOTALT	26	40	32	20	118
PROSENT	22	34	27	17	100

Tabell 3

UGIFTE KVINNERS ALDER OG YRKE, 1890

	16-24	25-49	50-69	over 70	Totalt
PERSONLIG TJENESTEYTING	108	112	14	1	235
VAREHANDEL OG SERVICE	10	10	5	0	25
HJEMMEVÆRENDE	63	27	3	0	93
INDUSTRI OG HÅNDVERK	21	22	8	0	51
OFFENTLIG OG PRIVAT TJENESTEYTING	6	16	5	0	27
ANNET	0	1	1	0	2
FATTIGVESENET	0	2	2	3	7
EGNE MIDLER	1	15	1	3	20
ANDRE FORSØRGERE	5	0	4	4	13
ELEV/STUDENT	11	0	0	0	11
IKKE OPPGITT NÆRINGSVEI	2	2	0	0	4
TOTALT	227	207	43	11	488
PROSENT	47	42	9	2	100

Tabell 4

ENKERS ALDER OG YRKE, 1890

	16-24	25-49	50-69	over 70	Totalt
PERSONLIG TJENESTEYTING	0	6	20	2	28
VAREHANDEL OG SERVICE	0	4	6	0	10
HJEMMEVÆRENDE	0	0	0	0	0
INDUSTRI OG HÅNDVERK	0	4	3	0	7
OFFENTLIG OG PRIVAT TJENESTEYTING	0	1	1	1	3
ANNET	0	0	1	0	1
FATTIGVESENET	0	1	5	10	16
EGNE MIDLER	0	1	9	8	18
ANDRE FORSØRGERE	0	3	8	21	32
ELEV/STUDENT	0	0	0	0	0
IKKE OPPGITT NÆRINGSVEI	0	1	0	2	3
TOTALT	0	21	53	44	118
PROSENT	0	18	45	37	100

1910

Tabell 1

DE UGIFTE KVINNERS FØDESTED OG YRKE, 1910					
	Sverige	Fredrikshald	Smaalenene	Andre steder	Sum
PERSONLIG TJENESTEYTING	46	45	76	28	195
VAREHANDEL OG SERVICE	5	24	9	2	40
HJEMMEVÆRENDE	7	67	6	10	90
INDUSTRI OG HÅNDVERK	20	31	24	5	80
OFFENTLIG OG PRIVAT TJENESTEYTING	2	34	8	25	69
ANNET	1	0	0	0	1
FATTIGVESENET	0	1	0	0	1
EGNE MIDLER	3	16	2	4	25
ANDRE FORSØRGERE	0	2	4	5	11
ELEV/STUDENT	0	6	3	5	14
IKKE OPPGITT NÆRINGSVEI	2	11	2	4	19
TOTALT	86	237	134	88	545
PROSENT	16	43	25	16	100

Tabell 2

ENKENES FØDESTED OG YRKE, 1910					
	Sverige	Fredrikshald	Smaalenene	Andre steder	Sum
PERSONLIG TJENESTEYTING	8	8	7	2	25
VAREHANDEL OG SERVICE	0	3	1	0	4
HJEMMEVÆRENDE	2	4	1	1	8
INDUSTRI OG HÅNDVERK	3	4	2	1	10
OFFENTLIG OG PRIVAT TJENESTEYTING	2	2	1	0	5
ANNET	0	0	1	0	1
FATTIGVESENET	1	2	2	1	6
EGNE MIDLER	2	8	8	6	24
ANDRE FORSØRGERE	4	7	7	2	20
ELEV/STUDENT	0	0	0	0	0
IKKE OPPGITT NÆRINGSVEI	1	4	3	0	8
TOTALT	23	42	33	13	111
PROSENT	21	38	30	12	100

Tabell 3

UGIFTE KVINNERS ALDER OG YRKE, 1910

	16-24	25-49	50-69	over 70	Totalt
PERSONLIG TJENESTEYTING	114	62	17	2	195
VAREHANDEL OG SERVICE	16	20	4	0	40
HJEMMEVÆRENDE	66	22	2	0	90
INDUSTRI OG HÅNDVERK	41	34	5	0	80
OFFENTLIG OG PRIVAT TJENESTEYTING	21	34	14	0	69
ANNET	0	0	0	1	1
FATTIGVESENET	0	0	1	0	1
EGNE MIDLER	0	3	11	11	25
ANDRE FORSØRGERE	0	0	4	7	11
ELEV/STUDENT	12	2	0	0	14
IKKE OPPGITT NÆRINGSVEI	13	2	2	2	19
TOTALT	283	179	60	23	545
PROSENT	52	33	11	4	100

Tabell 4

ENKERS ALDER OG YRKE, 1910

	16-24	25-49	50-69	over 70	Totalt
PERSONLIG TJENESTEYTING	0	12	10	3	25
VAREHANDEL OG SERVICE	0	2	1	1	4
HJEMMEVÆRENDE	0	0	0	0	0
INDUSTRI OG HÅNDVERK	1	6	3	0	10
OFFENTLIG OG PRIVAT TJENESTEYTING	0	1	3	1	5
ANNET	0	0	1	0	1
FATTIGVESENET	0	0	2	4	6
EGNE MIDLER	0	4	11	9	24
ANDRE FORSØRGERE	0	2	14	12	28
ELEV/STUDENT	0	0	0	0	0
IKKE OPPGITT NÆRINGSVEI	0	2	2	4	8
TOTALT	1	29	47	34	111
PROSENT	1	26	42	31	100

